

Fülöp Géza

**A KÖNYVKULTÚRA
a könyvnyomtatás kézműipari időszakában**

(Gutenbergtől a francia forradalomig)

TARTALOM

A könyvnyomtatás jelentősége

A könyvnyomtatás európai feltalálásának társadalmi és művelődési háttere

A könyvnyomtatás feltalálásának előzményei

Gutenberg élete és életműve

Gutenbergnek tulajdonított munkák

A könyvnyomtatás elterjedése Németországban

Néhány nevezetesebb német ősnyomda

A nyomdászat elterjedése Németországon kívül

Itália

Franciaország

Magyarország

Spanyolország és Portugália

Lengyelország

Csehország

Anglia

Ősnyomtatvány-ismeret, az ősnyomtatvány-kori nyomdászati és kiadási viszonyok

Az ősnyomdászat hatása a korabeli társadalomra

Az ősnyomtatvány arculata, sajátosságai

Az ősnyomtatványok időbeli elhatárolása

Az ősnyomtatványok kutatása, könyvtári kezelése, meghatározása és számbavétele

A könyvkultúra a 16. században

A humanista nyomdászat

A reformáció és a nyomdászat

Nevezetes német nyomdászvárosok és nyomdászok. Ellenreformációs törekvések

A magyar könyvkultúra a 16. században

Külföldi nyomdák a magyar könyvszükséglet kielégítésében

A reformáció korának hazai könyvkultúrája

Könyvkultúra a 17. században és a 18. század első felében

Új tipográfiai és könyvstílus: a barokk

Az orosz könyvnyomtatás fejlődése

Németalföld nyomdászata

Franciaország

Olaszország

A nyomdászat kezdetei az amerikai kontinensen

Magyarország és Erdély

Misztótfalusi Kis Miklós

A 18. század polgárosodó könyvkultúrája

A klasszicista könyvművészet

Az orosz nyomdászat a 18. században

Az amerikai nyomdászat

Magyarország könyvkultúrája a 18. században

A Rákóczi-szabadságharc kora

A gyarmatosító Habsburg abszolutizmus kiépülésének időszaka (1711-1772)

Bibliográfia

A könyvnyomtatás jelentősége

A 15. sz. közepe *új korszak* kezdetét jelenti a könyvnyomtatás és általában a könyvkultúra történetében. Gutenberg találmányával a kézzel írott könyv (a kódex) mellett megjelenik a *nyomtatott könyv*, eleinte utánozza a kódexet, együtt él vele, de nagyobb lehetőségeivel (gyorsabb és olcsóbb előállítás, több azonos példány készítésének lehetősége) fokozatosan visszaszorítja azt, s a gondolatterjesztés, az írott szó terjesztése terén szinte egyeduralkodóvá válik. A nyomtatott könyvnek a későbbiekben fokozatosan nagy lesz a *jelentősége a műveltség terjesztésében és a tudomány népszerűsítésében*, s mozgósító szerepét, agitatív erejét igénybe veszik a különböző társadalmi, politikai és kulturális mozgalmak is, kezdve a könyvnyomtatás feltalálásakor uralkodó szellemi irányzaton, a humanizmuson, folytatva a 16. században a reformációval, majd az ellenreformációval és a későbbi polgári társadalmi és kulturális áramlatokkal, pl. a felvilágosodással és a francia forradalommal, s végül a munkásmozgalom különböző szocialista törekvéseivel, első helyen a marxizmus-leninizmussal, valamint a szocialista országok kulturális forradalmi törekvéseivel.

A kézírás, a kéziratos könyv ilyen tömegméretű tájékoztató és mozgósító funkció betöltésére nem volt alkalmas, bár a nyomdászat feltalálása és megindulása után - kivételesen, rendkívüli esetekben - kényszerűségből betöltött ilyen szerepet. Amikor a fennálló rend képviselői, az egyház vagy a feudális állam, illetve a későbbiekben polgári állam vezetői a cenzúra intézményével s egyéb ellenőrző és korlátozó eszközökkel felléptek a nyomtatott betű számukra veszedelmes hatásával, mozgósító erejével szemben, akkor a különböző progresszív irányzatok, áramlatok képviselői *kénytelenek voltak a haladó gondolatokat és a tiltott műveket kéziratos úton terjeszteni*. Hogy csak magyar példákat említsünk: Balassi Bálint szerelmes versei a múlt századig kéziratosban terjednek, illetve lappanganak, mert a korabeli egyházi felfogás erkölcsteleneknek, fajtalanoknak ítélve őket megakadályozza kinyomtatásukat; a kuruc költészet német-ellenessége és antifeudális tartalma miatt kéziratos énekeskönyvekben maradt fenn; Kazinczy Ferenc fogságából kiszabadulva a Martinovics-mozgalom leverését követő reakció időszakában levelezés révén, kéziratos úton szervezi az irodalmi életet; Kossuth Lajos az 1830-as években Országgyűlési Tudósítások, majd Törvényhatósági Tudósítások címen kéziratos újságokat ad ki a reformkori ellenzék és közvélemény szervezésére és formálására, mert a cenzúra nyomtatott újság kiadására nem ad engedélyt számára. Példáinkat folytathatnánk egészen a munkásmozgalom és az illegális Kommunista Párt kéziratos röplapjait és hírlapjait, pl. az illegális Szabad Népig.

E fontos kivételek sem változtatnak azonban azon a tényen, hogy a 15. század közepén a könyvnyomtatás feltalálásával, vagy ahogy a kortársak nevezték a „mesterséges írás” művészetének megteremtésével új korszak kezdődik a gondolatközlés, a könyv történetében. Ez az új korszak napjainkig terjed, mi is ebben élünk, első nagyobb szakasza azonban lezárul a 18-19. század fordulóján. Gutenberg találmánya és eljárása ez ideig, tehát kb. 350 éven át nem változik lényegesen; a sokszorosítás mesterségesen történik, de kézi erővel, kézműipari eljárással. A 18-19. század fordulójától a kézi erőt a gőz, majd a villany hatóereje váltja fel, s az ember, a nyomdász kézi munkáját fokozatosan különféle gépek egész sora veszi át, s ezzel 1800 körül megkezdődik a könyvnyomtatás nagyipari időszaka. Egy évszázaddal később, a 20. század elejétől az írásos-nyomtatásos közlésmód mellett megjelennek azok az új, modern, elektronikus alapon működő audiovizuális tömegkommunikációs eszközök (rádió, film, televízió stb.), amelyek az írásművek, a nyomdatermékek mellett komoly részt vállaltak a gondolatközlés, az ismeretterjesztés terén is, de mellettük e könyvek és az időszaki sajtótermékek nagy társadalmi jelentősége továbbra is fennmarad.

A könyvnyomtatás európai feltalálásának társadalmi és művelődési háttere

A könyvnyomtatás nem véletlenül született meg Európában a 15. század közepén. Az *európai társadalomban* olyan *változások* kezdődtek s részben mentek végbe a megelőző időszakban, amelyek igényelték és *szükségessé tették az új találmányt*. A 13. század óta a nyugat-európai és itáliai városok ipara és kereskedelme feudális viszonyok között is jelentékenyen fejlődött. Az e fejlődés társadalmi eredményeként kialakult *új polgári réteg* az árutermelés és pénzgazdálkodás következtében anyagilag megerősödött, meggazdagodott. A polgári vagyonnal és gazdasági hatalommal együtt megnövekedett az új osztály politikai öntudata; vezető rétege, a patrícius réteg bekapcsolódott a városi közéletbe, fontos pozíciókat biztosított magának a városi önkormányzatban, s igyekezett megszerezni az ehhez szükséges ismereteket is. A patríciusok mellett a polgárság zömét alkotó alsóbb rétegeknek, a kereskedőknek és az iparosoknak is el kellett sajátítaniuk az üzleteik, vállalkozásaik irányításához szükséges tudnivalókat, szakismereteket.

A polgári élet a mindennapi valóság felé irányult, az ipar és a kereskedelem gyakorlata a középkori teológiái, spekulatív jellegű ismeretek helyett a gyakorlati ismeretágak, *a világi tudományok fejlődését kívánta meg*. A polgári műveltség és tudomány képviselői az antik kultúrából merítettek példát és ösztönzést, s az ókor iránti érdeklődésük vezetett a magas színvonalú *humanista műveltség* kialakulásához.

A középkori iskolák a megnövekvő és új, világi jellegű polgári művelődési igények kielégítésére nem voltak alkalmasak. Minden szinten fejlődött az oktatásügy, alsóbb szintű iskolák mellett *egyetemek egész sora* keletkezett a 14. században. A már korábban alapított olasz egyetemek (pl. Bologna 1100 körül) és a párizsi Sorbonne (1215) után most német területen (Heidelbergben 1385-ben, Kölnben 1388-ban, Erfurtban 1389-ben) és a közép- és kelet-európai országokban (Prágában 1348-ban, Bécsben 1355-ben, Krakkóban 1364-ben) is alakulnak egyetemek. Magyarország sem marad ki ebből a fejlődési folyamatból, 1367-ben rövid ideig Pécsen, majd a 14. és 15. század fordulóján, 1389 és 1415 között Óbudán működik egyetem.

Az iskolázás és elsősorban az egyetemi oktatás fejlődése megnöveli *a könyvek iránti társadalmi igényt*, s ezt az igényt a korábbi eljárással, az egyes példányokat előállító, lassú és költséges kézi másolással nem lehet kielégíteni. Így vált az új társadalmi réteg, a polgárság kialakulásával és művelődési igényeinek megerősödésével sürgető feladattá a 15. század közepére a mesterséges sokszorosítás, a több azonos, megbízható szövegű és olcsó példányt gyorsan előállítani képes könyvnyomtatás feltalálása.

Gutenberg találmányának rendkívül nagy volt a művelődési jelentősége. Engels is a korabeli találmányok egyik fénypontjának nevezte „A német parasztháború” című munkájában, amikor művelődési fontossága mellett a gazdasági élet, az ipar fejlődése terén betöltött jelentékeny szerepét is kiemelte. „Nagymértékben elősegítette az ipar fejlődését a többé vagy kevésbé jelentős találmányok egész sora, amelyek történelmi fénypontja a puskapor és a könyvnyomtatás feltalálása volt” - írja.

(Bp. Szikra, 1949. 8. p.)

A könyvnyomtatás feltalálásának előzményei

Az új találmány - ahogy a találmányok általában - nem jöhetett létre egyik napról a másikra. Hosszú kísérletezések, számos próbálkozás előzte meg, amelyeknek egyike-másika visszanyúlik egészen az ókorig. A gyakran ismétlődő szövegeket, képeket már korán igyekeztek valamilyen technikai eljárással sokszorosítani a lassú kézírás, kézi sokszorosítás helyett, s ezek a próbálkozások tekinthetők a könyvnyomtatás előzményeinek.

Mezopotámiában pl. már az i. e. 3. évezred kezdetén használták okiratok hitelesítéséhez a *pecsétnyomást*, amelyet nagy pecséthengerrel, vagy lemez alakú pecsételővel végeztek. A *szövetnyomás* is az ókori keletről jutott el Európába a keresztes háborúk idején. Textíliákat mintáztak vele, egy falapból faragták ki, majd festékeztek a mintát, amelyet aztán a kifeszített textilanyaghoz nyomtak.

A Gutenberg találmányát megelőző egyik leglényegesebb sokszorosítási eljárás a *fametszők* munkásságához fűződik. Ők a kisebb terjedelmű szövegeket és a rövidebb szövegalkalásokkal ellátott képeket - az önálló képekhez hasonlóan - fatáblákba metsztették, pontosabban a szövegek ill. a képek tükörképét vészték ki olyanképpen, hogy a sokszorosítani kívánt részek kiemelkedjenek. E kiemelkedő részeket befestékeztek, papírvet helyeztek rájuk és a kívánt példányszámban sokszorosították őket. Ezeket a fatábláról készült sokszorosítványokat nevezték *táblanyomatoknak*. Táblanyomatokat először a kínaiak készítették már a 7. században, de csak a 8. századból maradtak fenn kínai és japán fatáblanyomatok. Európában a 14. század végén alkalmazták már az eljárást, de európai táblanyomatok csak a 15. század első feléből maradtak ránk (pl. a Brüsszeli Madonna, 1418; a Szent Kristóf, 1423 - ezen már aláírás is szerepel).

Eleinte csak egylapos nyomtatványok (pl. szentképek, búcsúlevelek, játékkártyák) készültek táblanyomással, később hosszabb szövegeket tartalmazó könyvek is, oly módon, hogy az egyes lapokat könyv alakban összekötötték. A legrégebbi ilyen táblanyomatos könyvek vagy *dúckönyvek* 1430 tájáról ismeretesek; ezek főként vallásos munkák (Ars moriendi = a meghalás művészete, Speculum humanae salvationis = az emberi üdvözülés tükré, Biblia pauperum = szegények bibliája. Ezt azért nevezik így, mert az volt a célja, hogy a tanulatlan, olvasni nem, vagy csak alacsony szinten tudó „szegényekkel” képek, a bibliából vett jelenetek révén megismertesse a szentírást. Tartalma túlnyomórészt ugyanis képekből állt, s ezeket legfeljebb néhány sornyi szöveg értelmezte.) Továbbá abc-s könyvek, nyelvtanok (az ún. Donatusok, a 4. századi Aelius Donatus Európa szerte használt latin nyelvtankönyvei), vagy egyéb iskolai tankönyvek.

A sokszorosítás során kezdetben a papírt lószőrrel töltött bőrlabdával dörzsölték a befestékezett fatáblához (*dörzsnyomat*), s ilyen esetben a sokszorosított kép és szöveg gyakran átnyomódott a papír másik oldalára. Ilyenkor a hátoldalra nem lehetett nyomtatni, s az így elkészült dúckönyvek lapjainak hátoldalait kettesével összeragasztották. Később a 15. században már a *sajtót is használták* a nyomtatáshoz, s a sajtóval nyomtatott levelek elő- és hátlapjára egyaránt lehetett nyomtatni. A nyomtatósajtó alkalmazása tehát nem Gutenberg találmánya, kezdeménye.

Az eddig ismertetett eljárások összefüggő nyomóformáról történő sokszorosítások. Gutenberg módszerét mint szedés-nyomást szokás emlegetni. A fatáblanyomás, a sajtóval történő nyomtatás ismert tehát már, de szedésről ez esetben nincsen szó még, a sokszorosítás nem külön betűkből összeállított nyomóformáról történik, hanem összefüggő, egy darabból álló

fatábláról. Van azonban a gutenbergi eljárásnak olyan előzménye is, amely a *szedés előfutára*, mely összerakható és szétszedhető, azaz mozgatható írásjelekből állítja össze a nyomóformát. A Kréta-szigeti Phaistosban talált, kb. i.e. 1600 körül keletkezett agyagkorong, az ún. *phaistosi korong* az első olyan írásos emlék, amely olyan spirálalakú felirattal van ellátva, amelyet képirásos bélyegzőkkel egyenként nyomtak az agyagba.

A *mozgatható írásjelekből* összeállított nyomóforma létrehozása terén is a *kínaiak* azonban a kezdeményezők. (Ők voltak egyébként a nyomtatáshoz felhasznált papír feltalálói is.) Egy Pi Sheng (vagy Pi Hing) nevű kínai kovács a 11. század közepe táján agyagból kínai szójeleket alakított ki, kiégette őket és ezekből állította össze, „szedte” a szövegeket, amelyeket gyantából készült ragasztóanyaggal fémlaphoz rögzített, majd festékezésük után sokszorosított róluk. A kínai égetett agyagjelek azonban könnyen törtek és gyorsan lekoptak, s így nem adtak pontos lenyomatot. Jobb eredményeket értek el a *koreaiak*, akik mintegy félszázaddal Gutenberg előtt, a 14-15. század fordulóján rézből faragott betűkkel kísérleteztek. 1403-ban az uralkodó meg is parancsolta, hogy a nép művelése érdekében a koreai irodalom termékeit ilyen betűkkel sokszorosítsák. A nyomdászok naponta kb. 40 lapnyi nyomási teljesítményt tudtak elérni.

Jobban bevált a rengeteg jelet tartalmazó kép- és szótagírásnál a kevés számú betűből és írásjelből álló *európai nyelvű szövegek hasonló sokszorosítása*. Főként a *pénzverők és aranyművesek* faragtak egyes pecsételőket különböző jelekkel, amelyeket aztán mint márká- és értékjelzőket áruikba préseltek. Hasonlóképpen domború vagy homorú mintát (esetleg betűket is, pl. saját cégjelzésüket) préselték fémpecsételővel a 15. század közepe óta a *könyvkötők* a bekötött könyvek bőr kötéstáblájába.

Mind a kínai és koreai könyvnyomtatók, mind az európai pénzverők, aranyművesek és könyvkötők mindig magát a megfelelően faragott egyes pecsétet, betűt használták fel. A könyv szövegének szedésekor tehát minden egyes betűt, írásjelet annyiszor kellett kifaraggniuk, ahányszor az a szedésben előfordult, a betűk sokszorosításának valamilyen fajta eljárását ők még nem ismerték.

Gutenberg zseniális találmányának pedig éppen ez, a *betűsokszorosítás* a lényege; ez az a radikálisan új, amit ő teremtett meg. Az általa feltalált betűöntő készülék, betűöntő műszer segítségével tetszés szerinti mennyiségben, sorozatban tudott előállítani teljesen azonos, egyforma betűket, s ezzel megteremtette a szedés-nyomásos eljárás, s a szép nyomtatás legfontosabb feltételét.

Gutenberg élete és életműve

Gutenberg életéről kevés forrásértékű dokumentum (két perének iratanyaga és művei) maradt fenn, így életpályája és működése vonatkozásában is az esetek többségében hipotetikus rekonstrukcióra kell szorítkoznunk. Mindezek nyomán a következő kép bontakozik ki előttünk.

Johannes Gensfleisch, aki a Gutenberg nevet szülőháza (zum Gutenberg) után kapta, 1394 és 1399 közt született Mainzban. Családja a város patrícius rétegéhez tartozott, amely réteg ellen hosszabb idő óta harcoltak a céhek, a polgárok a város kormányzatában való részvételük érdekében. E versengés során a Gensfleisch-család a patríciusok oldalán állt, s ezért Gutenberget atyja 1419-ben bekövetkezett halála után száműzték Mainzból. Egy 1430-as oklevél szerint száműzetésben él. Később kegyelmet kap, de nem tér haza; 1434 óta többször említik oklevelek, hogy Strassburgban él. Strassburgi tartózkodásának legfőbb bizonyítékai egy *1439-es per* aktái. A periratok szerint ő 1438-ban három emberrel, Dritzehn Andrással és két társával egy üzleti társaságot alapított: megegyezésük szerint közösen adják össze a szükséges tőkét, s az üzleti hasznon is közösen osztozkodnak. A társaság a megállapodás értelmében *tükröket akart készíteni*, s ezeket az 1439-i aacheni zarándoklaton árusítani. Kérdéses, hogy a szóban forgó tükrök ez esetben a mindennapi használati eszközt jelentik-e, vagy olyan vallásos iratok előállításáról van-e szó, mint a *Speculum humanae salvationis* (Az emberi üdvözülés tüköre), amelyet már táblanyomaton is terjesztettek.

Alig kezdtek munkához, híre jött, hogy az aacheni zarándoklat elmarad 1440-re. Ezért a tükrökészítést abbahagyták. Megállapodásukat úgy módosították, hogy Gutenberg a résztvevőket egy szigorúan titokban tartandó mesterségre tanítja meg. Hogy milyen mesterségről van szó, a perben nincs kimondva. Szó esik viszont arról, hogy Hans Dünne aranyműves már 1436-ban 100 forintot kapott Gutenbergtől oly eszköz készítésére, amely „a nyomtatáshoz szükséges” („...das zum Trucken gehöret”). Conrad Saspach esztergályos egy prést csinált számukra. Végül szó van ólomról, öntött formákról és egyéb eszközökről. Mindez együtt arra enged következtetni, hogy a társaság már *nyomtatási kísérletekkel foglalkozott*. A fenti adatokból rekonstruálható, hogy az aranyműves véste a betűket, amelyeket Gutenberg sokszorosított a betűöntőműszer segítségével („öntött formák”), az egyik társ végezte a betűszedést, amelyről az esztergályos által készített présen sokszorosítottak.

A kísérlet eredménye nem maradt fenn, de a társaság feloszlása után Gutenbergnek komoly tőkére volt szüksége a vállalkozás folytatásához, mert 1442-ben a strassburgi Tamás-alapítványból nagyobb összeget vett kölcsön. Ezt sohasem tudta visszafizetni, ezért a városból száműzték. 1444-ben említik őt utoljára Strassburgban, s legközelebb 1448-ban tűnik fel ismét *Mainzban*; hogy közben hol tartózkodott, nem ismeretes. Mainzban megint azonnal 150 forintot vett kölcsön, valószínűleg találmánya tökéletesítésére.

Gutenberg *találmányának lényege a betűsokszorosítás, a betűöntés*. Ehhez mindenekelőtt kemény fából kimetszették a patricát (pecsételőt), amely a betűk tükröképét mutatta. Az elkészült patricát valamely puhább fémbe, pl. rézbe kalapálták, préselték s így bemélyített, de nem tükröképet kaptak, az ún. *matricát*. Most az öntőszerszám segítségével - amely Gutenberg eredeti találmánya - a matricákba ólomötvözetből álló betűfémet öntöttek. Így kapták meg a *betűket*, kiemelkedve a betűtest tetején tükröképszerűen fordított formában, s ezek a *festékezés után helyes lenyomatot* hagytak a papíron. Az *öntőszerszám lehetővé tette* egészen pontos, azonos méretű és formájú betűk tömeges előállítását, „*sorozatgyártását*”, s e

betűk kifogástalan szedést eredményeztek. A betűöntőmódszerrel már Gutenberg idején 5-6 betűt tudtak percenként önteni.

A betűk bizonyos rendszer szerint voltak elhelyezve a *szedőszekrény* fiókjaiban. Ezekből szedte ki őket a szedő és rakta be őket egymás mellé a *szedővasba*, s így alakított szavakat, sorokat. A szavak közé, vagy az egész sort teljesen ki nem töltő szöveg esetében a sor végére, a betűknél alacsonyabb, ún. *vakanyagot* helyezett el, hogy a sor össze ne dőljön. Hogy a sorok egyformán függőleges vonalban végződjenek, azt ugyancsak a vakanyag segítségével, azaz a szóközök bővítésével, vagy szűkítésével érte el. A sorokból a *szedőhajóban* képezték ki a nyomóformát, amelyet zsineggel körülkötöttek, hogy szét ne essék.

A fatáblanyomáshoz használt víztartalmú festék a fémbetűk festékezéséhez nem volt alkalmas. Ugyancsak Gutenberg volt az, aki a használható olajtartalmú *nyomdai festéket* előállította.

A befestékezett szedésről készítendő nyomáshoz megfelelő *sajtóra* volt szükség, ezt a szőlőprés átalakításával hozták létre. Fő alkatrészei: 1) az ún. *tégely*, ami tulajdonképpen egy lap, amelyet a prés csavarjának segítségével a befestékezett szedésre helyezett papírra nyomnak; 2) a *kocsi*, amelyre a szedést rászerelték és segítségével a tégely alá tolták, s a nyomtatás elvégzése után visszahúzták. Ez a *tégelysajtó* alapelveit, fő alkatrészeit és működését illetően egészen a 19. század elejéig, a *gyorssajtó feltalálásáig szinte változatlan maradt*.

A betűsokszorosítás, a szedési technika s a nyomtatófesték feltalálásával és az egész szedési és nyomtatási folyamat ilyen célszerű megalkotásával Gutenberg megteremtette a modern, mechanikus nyomtatási eljárás alapjait, amely eljárást - a modernebb formák mellett - még ma is alkalmazzák világszerte. A találmánynak e nagy jelentősége az oka, hogy a történelem folyamán *másoknak is tulajdonították*, így pl. a holland Laurenz Janszon *Costernek*, vagy a prágai Prokop *Waldvogelnek*, de e hipotézisek mind megdőlték, tévesnek bizonyultak.

Ahogy Gutenberg életpályáját - kevés biztos adat mellett - többnyire feltételezésekre szorítkozva rekonstruálnunk kell, úgy művei viszonylatában is sok a bizonytalanság. Bizonytalan, hogy mely nyomtatványok származnak tőle, s bizonytalan a neki tulajdonított nyomtatványok megjelenési ideje és egymás utáni időrendje is. Gutenberg ugyanis nem tüntette fel nevét kiadványain, s ez esetben is néhány külső adat (pl. ugyancsak egy pere, a Fusttal való per) nyomán lehet rekonstruálni az életművet.

Mindezek alapján *legkorábbi fennmaradt nyomtatványa* kb. 1445-re datálható, s ez az ún. *Utolsó ítélet-töredék* (Fragment vom Weltgericht). Egyetlen papírlap, amelynek mindkét oldalán van nyomtatott szöveg; egy kötéstáblából áztatták ki. Ahogy elnevezése is jelzi, az utolsó ítéletről, a végítéletről szól. (Láttuk a Dritzehn-per alapján, hogy Gutenberg néhány társával már 1438-39-ben kísérletezett a nyomtatással, s keletkezhetnek 1445 előtt is nyomtatványai, de ezek nem maradtak ránk. *A nyomdászat feltalálásának nemzetközileg elfogadott éve is korábbi: 1440*. Ezért ünnepelték világszerte 1840-ben Gutenberg találmányának 400 éves jubileumát, s az ez alkalomból kiadott emlékkönyv számára írta Vörösmarty Mihály „A Gutenberg albumba” című költeményét).

Az Utolsó ítélet-töredék mellett Gutenbergnek legrégebből fennmaradt nyomtatványai az un. *Donatusok*. A 350 körül élt Aelius Donatus latin nyelvtankönyvét, amely a középkornak s Gutenberg korának is széles körben használt tankönyve volt, nevezték a szerző neve után „Donatus”-nak. Széleskörű elterjedtsége miatt táblanyomatos eljárással is gyakran sokszorosították, s Gutenberg is több kiadást készített a Donatusból. Csak csonka, töredékes példányok

maradtak fenn belőlük és pergamenre nyomottak. (Valószínűleg papírra is nyomtatott Donatusokat, de ezek nem maradtak fenn).

Az Utolsó ítélet-töredék és a Donatusok mellett Gutenberg *egyéb korai kiadványai*: egy jóslatokat tartalmazó népkönyv, 4 különböző kalendárium, egy pápai bulla, 2 búcsúlevél, egy egyleveles imádság; s ezeket követi majd fő műve: a 42 soros Biblia.

Időrendben az Utolsó ítélet-töredéket és a Donatusokat az 1455. évre kiadott egyik naptára, az ún. *Török kalendárium* (Türkenkalender) követi. A naptár szövege a Konstantinápoly 1453-i elfoglalása miatt fenyegető török veszedelemre figyelmeztet és hírt ad a törökök 1454-i őszi vereségéről a magyar határon. (Ez az első magyar vonatkozású nyomtatvány, azaz hungarica).

Tárgyánál fogva is kapcsolódik a Török kalendáriumhoz III. Callixtus pápa 1455. június 29-én kibocsátott ún. *Török bullája* (Türkenbulle), amely felhívás a török elleni hadjáratra. Mindkét török vonatkozású nyomtatványból 1-1 példány maradt fenn.

Az említett nyomtatványok *Gutenberg első betűjével*, az ún. őstípussal készültek, amelyet az első nyomtatványok alapján *Donatus-kalendáriumtípus*nak is szoktak nevezni. E betű a korabeli missale (misekönyv) - kéziratokban használt gót írásfajta - amelyet textúrának is neveznek - alapján tervezett és ahhoz közelálló nyomdai betű. Gutenberg e betűtípust egyre jobban tökéletesítette, ahogy a szedést és nyomtatást is. Az Utolsó ítélet-töredékben a betűk vastagsága még egyenetlen s a szedés is kezdetleges. A sorok még nincsenek jól kizárva, azaz egyenlőtlenül végződnek; a sorok alapvonala sem egyenes, s némely betűk jobbra vagy balra kissé el vannak billenve. Ehhez viszonyítva a Donatusokban és naptár-nyomtatványokban mind a betűk képe, mind szedésük állandó javulást mutat, s majd a 42 soros Bibliában éri el szinte tökéletesnek mondható formáját. E főművéhez jelent átmenetet az említett két búcsúlevél.

A *búcsúlevelek* vagy bűnbocsánatlevelek már kézírásban és táblanyomatokon is terjedtek; egyházi megrendelésre készültek, az egyház kereskedett velük. Aki megvásárolta őket, annak teljes búcsút, bűnbocsánatot adott, illetve ígért. Gutenberg két búcsúlevele 1454-ben, illetve 1455-ben készült; ezek az *első biztosan datált nyomtatványai*. Az egyik 30, a másik 31 sort tartalmaz. Egymástól némileg különböző, s a Donatus-kalendárium típustól, Gutenberg őstípusától is eltérő, annál kisebb és kerekdedebb jellegű gót betűkkel van nyomtatva. A 31 soros azonban mint kiemelő betűt használja a korábbi őstípust, a 30 soros pedig ugyancsak kiemelő betűként főművének, a későbbi 42 soros Bibliának a betűtípusát.

Gutenbergnek az a műve, amely találmánya nagyszerűségét technikailag és művészileg is tökéletesen reprezentálja, s amelyet a könyvnyomtatás mind a mai napig nem tudott felülmúlni, a *42 soros Biblia*. Nyilvánvalóan ez az a mű, a „Werk der Bücher”, amelyről az ún. Helmasperger-féle jegyzőkönyvben, azaz annak a pernek egyik aktájában szó van, amelyet Johannes Fust mainzi polgár indított Gutenberg ellen. A periratból kiderül, hogy Gutenberg 1450 májusában 800 forint kölcsönt vett fel Fusttól, hogy azon nyomtató eszközt készítsen, amelyet azonban a kölcsön összege fejében rögtön el is zálogosított Fustnak. Ez az összeg azonban nem volt elegendő a tervezett vállalkozás befejezéséhez. Ezért Gutenberg, hogy tervét meg tudja valósítani, 1452-ben újabb szerződést köt Fusttal. Ezúttal Fust, mint üzlettárs 800 forinttal részt vesz az üzletben, Gutenberg viszont ennek ellenében ellátja a gyakorlati nyomdászai teendőket. Az üzlettársak azonban ismeretlen okból összevesztek, Fust beperelte Gutenberget, s visszakövetelte tőle a kölcsönzött összeget kamataival együtt. A bíróság megítélte az első összeg visszafizetését s a másodiknak azon részét is a kamatokkal együtt, amelyet Gutenberg nem a közös vállalkozásra fordított. Bár a per végleges eredményéről nincs tudomásunk, annyi bizonyos, hogy Gutenberg az első szerződésben elzálogosított nyomtatási

felszereléseket és berendezéseket, azaz a 42 soros Biblia eszközeit is elvesztette, ezek Fust tulajdonába mentek át.

A 42 soros Biblia munkálatai ezek szerint valószínűleg 1450 táján kezdődtek és 1456 augusztusa előtt be kellett fejeződnieük. Erre az időre vonatkozik ugyanis a párizsi nemzeti könyvtár egyik példányában a rubrikátor bejegyzése. A bibliát 2 hasábosan s eleinte hasábonként 40, majd 41, végül 42 sorban szedték. Gutenberg minden igyekezete az volt, hogy a nyomtatásban is megőrizze a *kézírtos könyv jellegét*, pl. 290 betűvel és jellel utánozta a kézirat szövegének sajátosságait, ezenkívül gazdagon iniciáltatta és rubrikáltatta a munkát. A biblia *új betűkkel készült*; egy tökéletesen metszett és öntött gót missale-típust használt, amely karcsúbb volt és szebben hatott a Donatus-naptár típusnál. Számos *rövidítést* (abbreviatura) és összevont, ún. *ikerbetűt* (ligatúra) vett át a nyomtatványba a kódexben alkalmazott szokás szerint. E műnél már a sortávolságok azonosságát is megtartották és a sorokat pontosan kizárták. A szedés képe, azaz az írásképek az egész laphoz, illetve a margóhoz viszonyított szerencsésen megválasztott aránya nagy összhangot és szépséget biztosít a műnek. Eleinte megkísérelték, hogy a kiemelkedő részleteket vörös színnel nyomtassák, de végül az ilyen helyeket, mint pl. az iniciálék, üresen hagyták, hogy utólag kézi eljárással színezzék ki őket. A biblia 2 kötetes; 324, ill. 317 lapból, azaz összesen 641 lapból, illetve 1282 hasábból áll. Valószínűleg 200 példány készült belőle, 35 példányt pergamenre, 165-öt pedig papírra nyomtak. Hat szedő dolgozott a munkán, de a mesterről és segédeiről semmiféle záradék (kolofon) nem szól, s a keletkezés helye és ideje sincs feltüntetve.

Napjainkig 44 példány maradt fenn és ismeretes a 42 soros Bibliából. 8 német városban és Leningrádtól New Yorkig számos nagy könyvtárban található 1-2 példány. Magyarországon nincs teljes 42 soros Biblia; csupán az MTA Könyvtárában van belőle egy lap és az Országos Széchényi Könyvtárban 1 lapnak a töredéke. (1913-ban Németországban facsimile kiadás készült róla; Anton Kippenberg munkája).

Gutenberg *gazdaságilag tönkremenve került ki a Fust-féle perből*. Hogy később is nyomtatott-e, nem bizonyos. Ismeretes azonban, hogy Humery mainzi városi ügyvéd és jogtanácsos anyagiakat bocsátott rendelkezésére nyomtató eszközök készítésére; ezek Gutenberg halála után Humeryre szálltak vissza. Halála előtti éveiről a továbbiak ismeretesek.

Az 1460-as évek elején heves harcok folytak Mainzban az érseki szék betöltéséért. 1462-ben a pápa Adolf von Nassaut (Nassaui Adolfot) nevezte ki a város érsekévé, a régi érsek, Diether von Isenburg azonban nem akarta átadni neki e tisztséget, s e miatt Nassaui Adolf zsoldosokkal meghódította és megsarcolta a várost, s a férfi-lakosság jó részét száműzte onnan.

Ekkor a városban 2 nyomda működött már: Gutenbergé mellett a Fust-Schöffner-féle műhely is. Hogy személy szerint Gutenberget e katasztrófa és a száműzetési parancs mennyire érinthette, nem ismeretes, de *a nyomdászok jó részének el kellett hagynia Mainzot*. Nincs tudomásunk róla, hogy Gutenberg 1462 után nyomtatott volna, de az bizonyos, hogy Nassaui Adolf, az új érsek 1465-ben udvari emberévé fogadta, kinevezte kamarásnak, elengedett neki mindenfajta adót és kötelezettséget, sőt életjáradékot biztosított számára, többek közt gabonát és bort is.

Gutenberg 1468 februárjának elején halt meg Mainzban. Az ottani ferencesek templomában temették el. Temetkezési helye, a ferences templom és szülőháza is elpusztult később a háborúk során. Mainzban szobor és emlékműzeum örökíti meg az emlékét.

Gutenbergnek tulajdonított munkák

Néhány Gutenberg életében készült, de kétes eredetű nyomtatványt a könyvtörténet megpróbált kapcsolatba hozni a mesterrel, anélkül, hogy az állítást hitelesen tudta volna igazolni. Közéjük tartozik pl. a *Mainzi Psalterium*, amely 1457-ben jelent meg Fust és Schöffer cégjelzéssel Mainzban. A Fust tulajdonába került Gutenberg-féle nyomdát Peter Schöffer vezette tovább; ő egykor Gutenberg beosztottja volt, de a perben ellene és Fust mellett tanúskodott. Mivel a *Psalterium* művészi és technikai tekintetben szinte eléri a 42 soros Biblia színvonalát, logikus volt a következtetés, hogy Gutenbergnek tetemes része volt a létrehozásában. Egy hipotézis szerint Gutenberg 1450-ben az első 800 forintot a *Psalterium* előállítására vette fel. Ez esetben - de ez nem bizonyítható - a terv, s a betűk művészi megalkotása lehetett volna Gutenberg munkája.

Még tisztázatlanabbak az ún. *Konstanzi Missaléval* kapcsolatos kérdések. A mű a *Mainzi Psalterium* kisebb, még ki nem alakított betűtípusával készült, s szinte előtanulmány benyomását kelti ahhoz. Három példánya maradt fenn, amelyek eltérnek egymástól. Ezek nem közlik sem a nyomtatás helyét, sem az idejét. Hogy a *Missale* Gutenberg műveinek tekinthető-e, ahogy többen gyanítják, nincs bebizonyítva.

Szintén vitatott a szerzősége a kor másik nagy biblianyomtatványának, az ún. *36 soros Bibliának*, amelyet Gutenberg Donatus-naptártípusának legtokéletesebb változatával nyomtattak 1457-1458 körül. A biblia betűi a nyomás után Albert Pfister bambergi nyomdájában szerepelnek, így a szerzőséget az ő személyére is megpróbálták kiterjeszteni, de Pfister nyomtatványai jóval gyengébbek a 36 soros Bibliánál. Azt is állították, hogy maga Gutenberg nyomta a bibliát Bambergben. Mindezek a meghatározási kísérletek azonban csak hipotézisek maradtak.

Végül Gutenberg szerzősége még az ún. *Catholiconnal* kapcsolatosan merült fel. E *Catholicon*, amely szótár latin nyelvtannal, olyan kis félgót betűkkel készült, amelyek Gutenberg 31 soros búcsúlevelének típusához állnak közel. A mű nem éri el Gutenberg nyomtatványainak színvonalát, mégis arra gondolnak, hogy a zárószöveg a nyomdászat feltalálójára utal, mikor ünnepélyes hangon szól arról, hogy a mű a mindenható segítségével nem az írónáddal, a palavesszővel vagy tollal, hanem a patricák és matricák csodálatos összjátéka, aránya és mértéke révén 1460-ban jött létre. Gutenberget nem nevezi meg, így nincs jogunk őt a *Catholicon* szerzőjének tekintenünk. A művet mások Fustnak és Schöffernek is próbálták tulajdonítani.

A könyvnyomtatás elterjedése Németországban

A nyomdászat még Gutenberg életében kezdett elterjedni Németországban, sőt halála (1468) előtt már Németországon kívül, Itáliában is megnyílt az első könyvnyomtató műhely, 1465-ben. A *15. század végéig*, amely időszakot a könyvnyomtatás első fejlődési korszakaként külön szoktunk számba venni, mint az ősnymtatványok és az ősnymdászok korát, *az új sokszorosító művészet műhelyei behálózták már szinte egész Európát.*

Gutenberg maga valószínűleg nem ismerte fel még teljesen találmánya óriási jelentőségét. Arra törekedett, hogy a találmányt titokban tartsa, titoktartásra kötelezte mindazokat akikkel szövetkezett, társult létrehozására. Nyomtatványaival minél jobban igyekezett utánozni a kéziratos könyv külső formáját, de a szedési és a mechanikus nyomtatási eljárással mégis valami teljesen újat hozott létre, amely újnak sajátos technikai és esztétikai szabályai vannak. Ez az új Gutenberg minden igyekezete ellenére sem maradhatott sokáig titokban, nagyon hamar elterjedt és hozzájárult a következő időszakok arculatának az átalakulásához.

Az elterjedés számára az első, a kezdeti lehetőséget Fustnak Gutenberg ellen folytatott 1455-i pere biztosította. A perben Gutenberg egyik tanítványa, Peter Schöffer Fust mellett és Gutenberg ellen vallott. A per után otthagyta a Gutenberg-nyomdát és Fusttal társulva önálló műhelyt nyitottak Mainzban, azaz létrehozták a második könyvnyomdát, a *Fust-Schöffer nyomdát.*

A Gutenberg- és a Fust-Schöffer-nyomda néhány alkalmazottja később önállósította magát, s így nyitott már 1458 körül nyomdát *Strassburgban Johann Mentelin* és 1460-ban *Bambergben Albrecht Pfister.*

Végül *döntő lökést* adott a nyomdászat elterjedésének *Mainz elfoglalása* 1462-ben Nassaui Adolf által, amelyet - ahogy láttuk - a férfilakosság száműzése követett. Ennek során a *Gutenberg- és a Fust-Schöffer-nyomda alkalmazottai is szétrajzottak* Németországban, sőt Németországon kívül is. Az elmenekült nyomdászokat nem kötelezte már semmiféle titoktartás, valamennyi önálló nyomda létesítésére törekedett. A nyomdászok a nyomdai berendezést, felszerelést nem tudták magukkal vinni, új helyükön maguk készítettek vagy készíttettek ilyeneket: aranyművessel metszették a betűket (patricákat), amelyek segítségével ők maguk öntöttek, az áccsal sajtót, az asztalossal szedőszekrényt csináltattak, tanulókat fogadtak fel és megtanították őket szedni és nyomtatni, ilyen módon számos műhelyt szereltek fel és működtettek. Így alakultak Mainzban, Strassburgban és Bambergben már előbb alapított nyomdák mellett újak is, de hamarosan nyomdák nyíltak *Kölnben* (1466), *Augsburgban* (1468), *Nürnbergben* (1470 körül), *Ulmban* (1473), *Lübeckben* (1473), s elég későn Németország egyik majdani nyomdai központjában, *Lipcsében* (1481) s még számos más német városban az ősnymtatvány-korszakban: *a 15. század során összesen 55 helyen.* Több városban egyazon időben is több nyomda működött, s egymást követték a nyomdai műhelyek, ha valahol egy megszűnt, hamarosan másik keletkezett helyette. Kialakult már a 15. században néhány olyan német nyomdászváros, nyomdászati centrum, ahol a század során rendkívül magas volt a nyomdaüzemek száma. Strassburgban pl. több mint 20, Kölnben 29, Augsburgban pedig 22 ősnymdász tevékenykedett a 15. század során.

De nem egy jelentékeny külföldi országban is német nyomdászok honosítják meg a könyvnyomtatást, ők az illető ország első könyvnyomtatói: így pl. Itáliában 1465-ben, Franciaországban 1470-ben, Magyarországon 1472-ben, Spanyolországban 1473-ban stb.

Néhány nevezetesebb német ősnymoda

A Fust-Schöffer nyomda

Miután a Gutenberg elleni 1455-i pere eredményeként Fust kezébe került Gutenberg neki elzálogosított felszerelése és Peter Schöffer, Gutenberg egyik tanítványa mestere ellen vallott és kivált a nyomdából, Fust és Schöffer társult és Fust házában, *Mainzban* berendezték a 2. nyomdászmuhelyt. A nyomda Fust-Schöffer nyomda néven vált ismertté. A társuláson belül Schöffer értett a nyomdatechnikához, Fust pedig az üzleti ügyeket, a könyvek árusítását intézte, nagyon sikeresen, jó üzleti, kereskedelmi érzékkel.

Peter Schöffer Gutenbergnél jóval (kb. 25 évvel) fiatalabb ember volt. Eredetileg mint írnok működött Párizsban s egyben péciámásoló diák volt a párizsi egyetemen. Innen került Gutenberg mainzi műhelyébe, s ő volt az egyik legtehetségesebb tanítványa, amit kiválása utáni ízléses nyomtatványai is bizonyítanak.

Első nagy műve az új cégnek a Gutenbergnek is tulajdonított, 1457-ben megjelent *Mainzi Psalterium* (Zsoltároskönyv). Nagyon szépek a kiadvány kétszínnyomású, vörös és kék színű díszes iniciáléi. A mű szépsége vetekszik Gutenberg kiadványaiéval. Gutenberggel szemben, aki névtelenül visszahúzódott művei mögé, az új cég a műben öntudatosan megnevezi magát és itt közlik először később ismertté vált nyomdászjelvényüket (signetjüket). A mű kolofonja büszkén szól az új találmányról, a nyomdászatról is: „nagy szorgalommal és a könyvnyomtatás lángeszű találmányának segítségével, a toll minden igénybevétele nélkül készült”. Nem tulajdonítják maguknak a könyvnyomtatás feltalálását, de Gutenberget sem nevezik meg, pedig ők, akik közvetlen kapcsolatban voltak vele, tudtak a feltaláló személyéről. (Ellenfelei!)

Schöffernek teljesen önálló és a *Psalteriumot* is felülmúló munkája volt az 1462-ben megjelent *48 soros Biblia*. (Hasábonként 48 sor). Ez a biblia a könyvnyomtatás korai szakaszának egyik legszebb terméke. Schöffer új, kerekebb gót betűtípussal nyomtatta, amelyet ő maga metszett, s e típus nagyon tehetséges betűmetszőnek mutatja. Ő használt egyébként először görög betűket is Cicero „De officiis” című művéhez (1465).

Schöffer és Fust kiadók, nyomdászok és könyvkereskedők voltak egyben. Vállalták a kiadói költségeket, nyomtatták és árusították kiadványaikat. Könyvlerakatuk volt Párizsban és Frankfurt am Mainban is. Schöffer Fust leányát vette feleségül és amikor Fust 1465-ben egyik párizsi útja során meghalt, ő vette át és egyedül vezette tovább a vállalatot. Egy 1470-ben kiadott könyvhirdetése a nyomda 21 ősnymtatványát tartalmazza. A vezetése idején megjelent kiadványok közül egyik legjelentékenyebb egy latin nyelvű *fűvészkönyv* (*Herbarius*) 1484-ből, amely egy évvel később németül is megjelent. Számos növényt ábrázoló fametszetet tartalmaz a mű. Egyéb nemzeti nyelvű munkái is vannak e fordítás mellett; kiemelkedik közülük az 1492-ben kiadott *Szász Krónika* (*Chronik der Sachsen*) című történeti munka.

Schöffer tehát az egyházi, vallási tárgyú művek mellett (*Psalterium*, *Biblia*) világiakat is adott ki (*fűvészkönyv*, *krónika*), s a latinok mellett német nyelvű nyomtatványai is voltak. Kb. fél évszázadon át dolgozott Mainzban, itt halt meg 1502-ben. A nyomdát fia, majd unokája vezette később.

* * *

Schöffer mellett más nyomdászok is működtek Mainzban az ősnymdászat időszakában. Említésre méltó közülük *Erhard Reuwig*, akinek valamelyes kapcsolata is volt Schöfferral. Reuwig, aki eredetileg festő volt, 1483-ban elkísérte a mainzi dóm plébánosát, Bernhard

Breydenbachot jeruzsálemi zarándokútjára és az úton rajzokat készített. E rajzokat később fába metszette, s e fametszetekkel díszítve kiadta a *Breydenbach-féle útleírást*. A kolofon szerint a művet is maga Reuwig nyomtatta, de ez kétséges, mert a nyomtatvány betűi Schöffertől származnak. Az útleírás magyarokat ábrázoló fametszetes képeket is tartalmaz. Első ízben 1486-ban jelent meg Mainzban két kiadásban is: németül és latinul. Népszerű munka volt ez az útleírás a 15. században; később Németalföldön flamand, Lyonban francia, majd Speyerben közös latin- német nyelvű kiadása is jelent meg az eredeti fametszetekkel.

* * *

Mainz mellett Strassburg lett a 15. században a német nyomdászat egyik centruma. Ahogy említettük, itt már Mainz 1462-i pusztulása előtt megindult a könyvnyomtatás, s 20-nál több *ősnymdász* működött a városban, köztük számos képzett mester.

Az első strassburgi nyomdát *Johann Mentelin* rendezte be 1458 körül. 1460-61-ben két kötetes latin bibliát adott ki, majd ugyancsak ő nyomtatta 1466-ban az *első német nyelvű bibliát*. A német fordítás meglehetősen gyenge munka, de nevezetessége, hogy Luther későbbi híres fordításáig ez a szöveg jelent meg 14 kiadásban. (Már az első kiadás évében újból kiadta, helyesebben utánnyomta a második strassburgi nyomdász, *Heinrich Eggestein*). Mentelin német nyelvű nemzeti irodalmi műveket is nyomtatott, Wolfram von Eschenbach híres 12-13. századi lovagi költő (Minnesänger) főművét, a Parzivalt és Titurel című munkáját is.

Mentelin veje volt *Adolf Rusch*, aki 1474-ben elsőként használta Németországban az Itáliából származó antikvát, a latin nyomdai betűt.

Német nyelvű népszerű irodalmat nyomtatott elsősorban Mentelin másik veje, *Martin Schott*, és egy másik, szintén strassburgi nyomdász, *Heinrich Knoblochtzer* is.

* * *

A népszerű német nyelvű irodalom nyomtatásának kezdeti központja azonban időrendben a 3. német nyomdászváros, *Bamberg* volt. Itt működött mint első nyomdász 1460 és 1464 közt *Albrecht Pfister*. Ő a Gutenbergnek is tulajdonított 35 soros Biblia betűivel nyomtatta munkáit. Hogy hogyan jutott e betűtípushoz, máig sem tisztázott dolog. Nyomtatványai többségükben német költemények, mesék, históriák, s egy, - már táblanyomatos eljárással Gutenberg találománya előtt is gyakran sokszorosított könyvféleség - Biblia pauperum, amelynek két német kiadása mellett egy latin kiadása is van. Valamennyi munkája tartalmaz fametszetes illusztrációkat.

* * *

A 4. német nyomdászváros, *Köln*, 29 *ősnymdászával* Németország *legnagyobb nyomdászati centruma* a 15. században. Ez időben a város érseki és egyetemi székhely volt, s a skolasztikus teológia művelésének egyik központja. Ezek az intézmények vonzzák ide a nyomdászokat, s ezen intézmények jellegéből, szellemiségéből adódik, hogy a megjelent kiadványok többsége egyházi, teológiai tárgyú munka.

Már az első itteni nyomdász, *Ulrich Zell*, aki maga is pap volt, ezt az irányzatot képviselte. 1466-ban jelent meg az első nyomtatványa s nyomdászpályája során összesen kb. 200 művet nyomtatott; ezek többnyire kisebb terjedelmű és kis-alakú egyházi munkák.

A legtermékenyebb kölni ősnymdász *Heinrich Quentell* volt, mintegy 400 nyomtatványával. Legfontosabb munkája a *Kölni Biblia* (Kölner Bibel), amely 1478 körül keletkezett és két egymástól eltérő német dialektusban jelent meg, 125 fametszettel díszítve.

* * *

Az időrendben 5. német nyomdászváros *Augsburg* volt, amely mint délnémet település szoros kapcsolatot tartott az itáliai művészeti és szellemi áramlatokkal. Az itteni nyomdászok munkásságára is hatott az időközben fejletté vált itáliai tipográfia, s már az első augsburgi nyomdász, *Günther Zainer*, akinek első nyomtatványa 1468-ban jelent meg, azon fáradozott, hogy az olasz nyomdászokkal egyenrangú kiadványokat bocsásson ki. Betűtípusai félgót, olasz jellegű betűk voltak és nagyon korán alkalmazta Németországban az antikvát is. Számos fametszettel illusztrált német nyelvű könyvet adott ki a szélesebb néprétegek tanítása és szórakoztatása végett, és a 22 augsburgi ősnymdász közül többen követték ezt az irányzatot.

Kiemelkedő nyomdász volt *Erhard Ratdolt*, aki Augsburgból származott, de hosszabb ideig Velencében nyomtatott, majd 1486-ban visszatért Augsburgba. Róla Velence ősnymdászatánál lesz majd még szó, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az általa Velencében kifejlesztett reneszánsz könyvdíszítést Augsburgban is meghonosította. Ő nyomtatott elsőként többszínű fametszetet is.

* * *

Nem vesszük sorra az 55 német ősnymdász-várost, de szólnunk kell még *Nürnbergről*, illetve az itt működő *Anton Kobergerről*, az első nyomdai nagyüzem létrehozójáról.

Az ősnymdászok már valamennyien kapitalista vállalkozók, akik mind nagyobb és teljesítő képesebb üzemet igyekeznek megteremteni, s a lehetőség szerint mind nagyobb haszonra töreksenek. Ugyanakkor a legtöbb nyomda néhány személyes kisüzem, amelyen belül a munkamegosztás sem érvényesül: minden alkalmazott minden munkát végez, akik pl. egyik nap szednek, ugyanazok a következő napon nyomnak. A nagyobb nyomdák azonban üzemszerűen működnek, s ezek közt is az elsők közé tartozik Koberger nürnbergi nyomdája.

Anton Koberger 1470 körül kezdte a nyomdásztevékenységet Nürnbergben. Eleinte keveset nyomtatott, de műhelyét hamarosan jelentékeny nagyvállalattá fejlesztette: 24 sajtóval rendelkezett és 100-nál több segédet foglalkoztatott. Alkalmazottai már nem laktak nála és nem étkeztek vele, - ahogy ez a kisebb, patriarchális műhelyekben szokásos és általános volt - és nyomdájában az üzemkezdetet és a munka befejezését harangszó jelezte.

Koberger az 1490-es évektől kezdve egyre inkább *mint kiadó* működött. Kiadványaihoz tőkeerős „csendes-társakat” szerzett, akikkel a haszonon osztozkodott. Foglalkoztatott idegen nyomdákat is és ezeket gyakran a kiadványok egy részével fizette, de ő is részt vett más nyomdák kiadói vállalkozásaiban, ha azok anyagi haszonnal kecsegtették. Máskor saját kiadványait kicserélte más nyomdák kelendő kiadványaival és üzeme nagy könyvtermése számára igyekezett a piacot megszervezni: ezért tartott utazó ügynököket és hozott létre fiókvállalatokat (filiálékat) szerte Európában, Velencétől Lübeckig és Párizstól Krakkóig, s Budáig.

Kiadványai kiválasztásában is fontos szerepet játszott az értékesítési lehetőség. 1473-tól 200-nál több könyvet adott ki, némelyet ezres példányszámban. Főleg keresett, népszerű munkákat nyomtatott magas példányszámú kiadásokban. Műveinek külső kiállítása, tipográfiai minősége jó átlagszínvonalon mozgott, amely alól csak néhány fő alkotása kivétel: ezeket szebb betűkkel, fametszetekkel és magas színvonalon állította elő. Ilyen munkája pl. az 1483-ban kiadott *német Biblia* és különösen a *Schedel-féle Világ-krónika*. E krónika, amely legjelentékenyebb kiadványa, Hartmann Schedel nürnbergi városi orvos munkája. 1809 fametszetes illusztrációt tartalmaz, amelyek közt az egyik Budát ábrázolja. Az 1809 fametszet összesen 645 dűcről készült, ugyanaz a kép (városkép vagy arckép) több aláírással is megjelent a műben, esetleg némileg utánmetszve, átalakítva. A Világkrónikát Koberger német és latin nyelven is kiadta 1493-ban és több utánnyomás jelent meg.

Koberger 1513-ban halt meg; ezután vállalata fokozatosan hanyatlott, majd 1526-ban megszűnt.

* * *

Végezetül *Bázel* ősnyomdászatáról emlékezünk még meg; e későbbi svájci város ugyanis 1501-ig a német birodalomhoz tartozott. Az ősnyomdászat idején szorosak voltak a kapcsolatai Mainzzal, s a város első nyomdásza *Berthold Ruppel* volt, Gutenberg egyik tanítványa, aki a Gutenberg-Fust perben is tanúskodott. Az ő nyomdájában zajlott le *1471-ben az első nyomdászsztrájk*. Alkalmazottai béremelést követelve kezdtek sztrájkolni, s végül a városi tanács közvetített és ítélkezett a szembenálló felek közt: a mestert segédei tisztességes ellátására kötelezte; megengedte neki, hogy a fegyelmezetlen munkást elbocsássa, de csak leszolgált bérének kifizetése után. Kimondta, hogy a segéd bármikor kiveheti a bérét és elhagyhatja a nyomdát. A nyomdatulajdonos és a segédei közti szerződés időtartamát fél évben határozta meg a tanács. (Ez a gyakorlat 1800 tájáig fennmaradt). Amikor a tanács határozata leszögezte az alkalmazottak jogait, ugyanakkor szigorúan megtiltotta nekik, hogy előzetes megbeszélés alapján szervezkedjenek.

A 15. század utolsó három évtizedében már *26 nyomda* működött Bázelen, s a város leghíresebb ősnyomdásza *Johannes Ammerbach* volt. Párizsban végzett egyetemi tanulmányokat, majd Velencében tanulta meg a nyomdászatot, s egy ideig - mint tudós nyomdász - Koberger nürnbergi nyomdájában volt korrektor. 1477-től nyomdászkodott Bázelen és a humanista irányt képviselte, bár teológiai munkákat is adott ki. Az ő nyomdájában tanult Johannes Frobenius, a 16. század legjelentékenyebb bázeli nyomdásza, s egyben az ősnyomdászat korát követő humanista nyomdászat egyik kiemelkedő európai képviselője. (Bővebben a humanista nyomdászok közt szólunk róla).

A nyomdászat elterjedése Németországon kívül

Láttuk, hogy Mainz 1462-i elfoglalása után a város nyomdászai szétrajzanak Németország egész területére és Európa többi országaiba is. A legtöbb országban német nyomdászok honosítják meg a könyvnyomtatást, számos európai városban működik német nyomdász az ősnymdászat korában.

A nyomdászat elterjedése nagyjából megfelel az egyes országok, népek akkori kulturális fejlődési szintjének: 1465 - Itália, 1470 - Franciaország, 1472 - Magyarország és Németalföld, 1473 - Spanyolország, 1474 - Lengyelország, 1476 - Csehország és Anglia stb.

Itália

Az ősnymdászat időszakában Németország mellett legjelentékenyebb szerepe volt a könyvnyomtatás terén az itáliai nyomdászatnak. Számos német nyomdász is dolgozott itt, sőt Németországon kívül itt honosították meg először az új találmányt, amikor 2 német könyvnyomtató, *Konrad Sweynheim és Arnold Pannartz* 1465-ben Rómától észak-keletre, Subiaco bencés kolostorában felállította az első könyvnyomtató műhelyt. Első nyomtatványuk Donatus latin nyelvtankönyve volt, majd Cicero szónoklattani művét (*De oratore*) adták közre.

1467-ben, kétéves subiaco-i működés után, nyomdai üzemüket Rómába helyezték át, a ma is meglévő Massimi palotába. Erősen hatott rájuk az Olaszországban virágzó *humanizmus* szelleme. Ők készítenek *elsőként antikvát* még Subiacóban, ez azonban még erősen magán viseli a gót formák nyomait. Római antikvájuk már tisztább, mentesebb a gót betűk hatásától.

Nymdájuk mellett újabb és újabb műhelyek keletkeznek *Rómában* gyors egymásutánban. Emiatt hamarosan értékesítési nehézségekkel küzdenek, raktáraik zsúfoltak, a könyvpiac felvevőképessége szűk. Nyomdászai tevékenységük így is gazdag, 1472-ig 36 munkát bocsátanak ki. 1473-ban a két társ megválnak egymástól.

Róma nyomdászatában ez időben németeké a vezető szerep. Sweynheim és Pannartz mellett itt működik *Ulrich Han* Ingolstadt-ból, s ő vezeti be Itáliában a fametszettel díszített könyvet, sőt hangjegyes kiadványokat is közread. Rómában tevékenykedik a *Lauer-nyomda* is, amelynek egyik segéde, Hess András 1472-ben Karai László hívására Budára jön.

Az itáliai könyvnyomtatás központjában, *Velencében* 1469-ben, négy évvel Subiaco után veszi kezdetét a nyomdászat, de ekkor gyors egymásutánban több műhely keletkezik. A város *előkelő helyet foglal el az ősnymdászat idején* nemcsak Itáliában, hanem egész Európában. Itt is német nyomdászok a kezdeményezők, az első nyomda alapítója 1469-ben *Johann von Speyer*. 1470-ben bekövetkezett halála után testvére, *Wendelin von Speyer* vezeti tovább a műhelyt. Jelentőségük, hogy latin klasszikusok mellett ők nyomtatták az első olasz könyvet, Petrarca Daloskönyvét, sőt az első olasz nyelvű bibliát is.

Velence első kiemelkedő nyomdásza *Nicolas Jenson* volt. Fiatalon a párizsi pénzverde vésnökeként munkálkodott, majd VII. Károly francia király a Gutenberg-féle 42 soros Biblia megjelenése után Mainzba küldte a nyomdászmesterség elsajátítására. Időközben azonban VII. Károly meghalt, utódját a könyvnyomtatás nem érdekelte, ezért Jenson hazatérése helyett Velencébe ment, s lett az itáliai nyomdászat vezető egyénisége. 1470-ben nyitotta meg itt, a világkereskedelem ekkori központjában műhelyét, s 10 évig dolgozott a városban.

Jenson munkásságának kiemelkedő eredménye az *első művészi metszett antikva*. E betűtípus - láttuk - Subiacóban és Rómában már előbb használatos volt, de sorainak alapvonala egyenetlen, hullámzó, a betűk formája nehézkes. Jenson antikvatípusát tökéletes alapvonal és szép betűforma jellemzi, neki köszönhető, hogy a velencei nyomdászat felülmúlja a római, illetve az itáliai a németországit. Jenson *kiadóként is széleskörű tevékenységet* fejtett ki. Haláláig, 1480-ig 150 munkát jelentetett meg a legkülönbözőbb tudományterületekről.

Nagy hatása volt Velence ősnymdászatának nagy hírére az Augsburgból való *Erhard Ratdolt* munkásságának is. Két társával együtt 66 munkát nyomtatott Velencében, köztük számos matematikai és csillagászati tárgyat is. Ratdolt a *reneszánsz könyvdisztés megteremtője*. Fametszetes könyvdisztzeivel kiszorítja a nyomtatott könyvből a kézzel festett könyvdiszt.

A leghíresebb velencei olasz nyomdász, *Aldus Manutius* is még az ősnymtatvány-korban (1494) nyitja meg nyomdáját, de működése jórészt átnyúlik a 16. század elejére, ezért róla a humanista nyomdászok közt szólunk majd részletesebben.

Az említett olasz városok mellett nevezetes korabeli nyomdahelyek voltak még: Firenze, Milánó, Nápoly, Verona és Ferrara. Az *ősnymtatványkorban*, 1500 végéig Németországban 55 helyen, Itáliában pedig 73 helyen működött könyvnyomtató műhely. Némelyik olasz városban több is, a 73 helyen összesen 150.

Franciaország

Jenson - ahogy láttuk - francia származású nyomdász volt, de ő Velencében rendezett be műhelyt. Ezért a párizsi egyetem professzora, Fichet, mivel fontosnak tartotta a francia nyomdászat megindítását, három német nyomdászt hívott Párizsba 1470-ben Bázalból. A Sorbonne rektora az egyetem épületében adott helyet *Ulrich Gering és két társa* műhelyének, s ezzel ők lettek az első franciaországi könyvnyomtatók. Még a nyomdaalapítás évében, 1470-ben kiadták első nyomtatványukat: egy humanista levélminta-gyűjteményt. Később főleg a Sorbonne professzorai számára nyomtattak latin nyelvű tudományos munkákat.

Pártfogóik: Fichet professzor és a rektor 1473-ban távoztak Párizsból, s ekkor nekik is el kellett hagyniuk a Sorbonne épületét. A Szent Jakab utcában telepedtek le, később több nyomdász is követte őket, így hosszú időn át ez volt Párizsban a nyomdászok utcája.

Az utánuk keletkezett párizsi nyomdák nagy részét már franciák vezetik. Kiemelkedik közülük *Pasquier Bonhomme* tevékenysége, ő egy 3 kötetes francia krónikát ad ki 1486-ban, továbbá *Jean Dupré* munkássága, aki nagy kiadót alapított és több városban működtetett fióküzletet. Ő adta ki Franciaországban az első illusztrált könyveket.

A párizsi nyomdászat kezdettől fogva *erős egyházi ellenőrzés* alatt állt. Ezért fontosabb irodalmi és tudományos munka alig jelent meg itt, túlnyomórészt az egyetemi oktatást szolgáló műveket adták ki a város könyvnyomtatói. A korabeli francia irodalmat és gondolkodást inkább a vidéki nyomdák publikációiból lehet megismerni. Jelentékeny korai párizsi kiadvány volt Villon Nagy testamentumának és Balladáinak első kiadása fametszetes illusztrációkkal.

A vidéki városok közül mint nyomdászati központ *Lyon* emelkedett ki.

Magyarország

Hess András:

Magyarországon Olaszország és Franciaország után, számos nagy, európai országot megelőzve 1472-ben veszi kezdetét a nyomdászat, illetve ez évben jelenik meg *Budán Hess András és 1473-ban teszi közzé első kiadványát, a Budai Krónikát.*

Az első hazai nyomda megalakulásáról, vezetőjéről s a nyomda munkásságáról kevés biztos adat maradt fenn, elsősorban az, amit a *Chronica Hungarorum*, a Budai Krónika ajánlása tartalmaz, továbbá ami a mű záró soraiban, a *kolofonban* található.

A kolofon megmondja a nyomtatás helyét: Buda, a mű befejezésének idejét: 1473 pünkösd vigiliáján (június 5-én) és a nyomdász nevét: Hess András. („Finita Bude Anno dni M.CCC, LXXIII in vigilia pentecostes: per Andrea Hess”). A nyomdász nevét, a nyomtatás helyét és idejét tehát ebből pontosan tudjuk.

Az *ajánlás* „László budai prépost, apostoli protonotárius és a legfelségesebb Mátyás király alkancellárja”-nak szól, akinek a hívására Hess Budára jött. Megmondja továbbá, hogy ő (már mint Hess) Latiumban ismerte meg a nyomdászatot és elhatározta, hogy maga is megtanulja embertársai javára. Szól továbbá arról, hogy Budán hosszabb ideig tétlenségre volt kárhoz-tatva, végül ő maga határozta el, hogy a magyarok krónikáját nyomtatja ki, mint ami a magyarokat leginkább érdekelheti. Azért ajánlotta „művecskéjét” László prépostnak, mert az ő pártfogó segítsége nélkül nem tudta volna létrehozni, s azt ígéri, hogy jövőbeli nyomtatványait is neki ajánlja.

László budai prépost személyét eleinte Geréb Lászlóval azonosították, aki később erdélyi püspök, majd kalocsai érsek lett. Latiumot, ahol Hess megismerte és megtanulta a könyv-nyomtatást, általában Olaszországnak gondolva, Velencét, mint a Budához legközelebb levő olasz nyomdászvárost, tételezték fel Hess itáliai munkahelyének, ahonnan hozzánk jött.

Fraknoi Vilmos állította fel ezt a hipotézist, s tőle vették át mások. De Fraknoi volt az is, aki ezt a tévesnek bizonyult álláspontot helyesbítette. A vatikáni levéltár oklevelei alapján következtette ki, hogy László budai prépost *Karai Lászlóval* azonos. Karai László budai prépost 1470-ben lett Mátyás alkancellárja, s 1470 őszén Mátyás követeként Rómába ment a pápai udvarhoz, ahol 1470 novemberének elejétől 1471 januárjának végéig tartózkodott.

Rómában ekkor 10-15 nyomda működött, valamennyi egyházi támogatással, s ezeket Karai Lászlónak hosszabb ott tartózkodása alatt módja volt megismerni. Velencén is átutazott, megismerhette tehát a virágzó velencei könyvnyomtatást, de Hess Andrást mégsem Velencéből hívta Magyarországra, ahogy Fraknoi eredetileg feltételezte, hanem Rómából, a *római Lauer-féle nyomdából*.

Fitz József mutatta ki, hogy Hessnek a *Chronica Hungarorum* nyomtatásához használt „kisbetűi legnagyobb részt azonosak Lauer kisbetűivel, nagybetűi pedig részben azonosak Lauer nagybetűivel, részben pedig azok némileg javított kiadásai”. S valóban szokás volt a korban, hogy ha egy nyomdászsegéd - mint amilyen Hess is volt a Lauer-nyomdában - új helyen nyomdát alapított, régi mesterétől kapott matricákról öntötte új nyomdája betűit. (Egyébként Latium sem egész Itáliát jelenti - mint Fraknoi kezdetben feltételezte - hanem a Róma környéki tartományt, amelynek Róma a székhelye: így Hess ajánlósorai is Rómára vonatkoznak).

Karai László tehát a szent Özséb kolostorban működő Lauer-nyomdából, amelynek Caraffa bíboros volt a fő pártfogója (Karai a pápai udvar vendége!), hívta Magyarországra a német származású Hess Andrást 1471-ben.

A Lauer-nyomda 1472 februárjában megszűnt, illetve Lauer egy másik nyomdással (Pfluggal) társult és elbocsátotta alkalmazottait. Hess ezután indult el Budára, s 1472 tavaszán meg is érkezett a Lauertől végkielégítésül kapott matricákkal, egy antikva-típus 80 matricájával. Fitz József megállapította, hogy a 80 matrica 21 nagybetű, 25 kisbetű, 4 ligatúra, 26 abbreviatúra és 4 írásjel öntéséhez volt alkalmas.

Első kiadványa, a *Budai Krónika* csak egy év múlva, 1473 tavaszán (pünkösdi vigiliáján) készült el. Erre az egy esztendőre vonatkozik az ajánlás szövege, hogy hosszabb munkátlan-ság után „igen nagy és sok napot igénybevevő munkába fogtam, tudniillik Pannónia krónikájának kinyomtatásába”.

Fitz szerint 3 szedő dolgozott a krónika szedésén és 3 sajtón nyomtatták. Alakja kis fólió, terjedelme 70 levél. A könyv sorainak alapvonala (bázisa) egyenetlen kissé, a sorvégződés (kizárás) szintén nem egyformák. Mindez a római nyomdászat nem kiemelkedő színvonalának a következménye.

A mű példányszámára, előállítási költségeire, árára vonatkozóan semmiféle biztos adat nincsen. Fitz József feltételezése szerint kb. 400 aranyba került az előállítás és kötetenkénti ára valószínűleg 2 arany volt.

A fennmaradt példányok száma nagyon kevés; a *Chronica Hungarorum* ma könyvritkaságnak számít. A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* című ősnyomtatvány-katalógus szerint 9 példány ismeretes belőle, ebből 2 van Magyarországon: az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, 7 példány külföldi könyvtárakban.

Hess nyomdájának a Budai Krónikán kívül még egy kétségtelen terméke ismeretes. E munka 2 görögből latinra fordított értekezést tartalmaz. Az egyik *Bazilius* (Nagy Szent Vazul) *De legendis poetis* (A költők olvasásáról) című értekezése, amely az ógörög költők műveiről szól; a másik *Xenophon „Apologia Socratis”* (Szókratész védőbeszéde) című művének egy részlete. Mindkét munka a humanisták kedvelt korabeli olvasmánya volt, érthető, hogy Mátyás udvarának közelében ezeket választotta Hess.

A kiadvány *kolofonja* nem a legvégén, hanem az első mű után található és nem közli a nyomdász teljes nevét, csak neve kezdőbetűit: A. H. (Ez is római sajátosság). A megjelenés évét nem tartalmazza. A Krónika ajánlása szerint az volt Hess első budai nyomtatványa, de mégis többen feltételezik, hogy ez a két értekezést tartalmazó mű jelent meg elsőként. Főként a nyomás és kiállítás kezdetlegessége miatt gondolnak erre, de Gulyás Pál azt is feltételezi, hogy e két kedvelt humanista olvasmánnyal rögtön megérkezése után fel akarta magára hívni Mátyás humanista udvarának figyelmét. Csak miután nem volt vele sikere, fogott hozzá az egész nemzetet érdeklő, a magyarok történetét tartalmazó Budai Krónika nyomtatásához. A kérdés eldöntetlen.

A *Basilius-Xenophon* nyomtatványból összesen 3 példányt ismer a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*.

Hessnek e két munkán kívül számos nyomtatványt tulajdonítottak még, de valamennyiről bebizonyosodott, hogy nem ő készítette őket. A két nyomtatványra korlátozódik tehát Hess budai nyomdásztevékenysége. Nyomdája minden valószínűség szerint az 1470-es évek első felében, nem sokkal a *Chronica Hungarorum* elkészülte után megszűnt. Hogy pontosan melyik évben, nem tudjuk, feltehetőleg még 1475 előtt. Mátyás új felesége, Beatrix nápolyi királyleány ugyanis 1475 végén érkezett Budára Nápolyból. A nápolyi királyi család erőteljesen

támogatta az itáliai könyvnyomtatást, s éppen Beatrix atyja honosította meg Nápolyban a nyomdászatot. Feltételezhető ennek nyomán, hogy Beatrix nem találta már Budán Hesst, mert egyébként mellé állt és támogatta volna.

A Hess-nyomda megszűnésének az oka nem ismeretes. Elképzelhető, hogy Hess halála miatt történt, neve ugyanis később és másutt sem tűnik fel egyetlen ismert nyomtatványon sem.

A második magyarországi ősnymda

Az újabb nyomdászattörténeti kutatások, főleg Soltész Zoltánné kutatása alapján egyre inkább bizonyítottnak látszik, hogy a Hess-nyomda megszűnése után, *1477 és 1480 közt*, tehát Mátyás uralkodása idején, egy újabb nyomda, a második magyar ősnymda működött Magyarországon. E nyomdának *3 terméke ismert*, de egyik sem közli a nyomdász nevét, sem működési helyét.

A 3 mű: egy *Confessionale*, amelynek kolofonjában a nyomtatás éveként 1477 szerepel. Szerzője, Antonius Florentinus firenzei érsek és a mű a gyónásról szól. A második nyomtatvány Laudivius „*Vita beati Hieronymi*” (Szent Jeromos életrajza) című latin munkája; és a harmadik *Han János* pozsonyi kanonok *1480 május 11-én kelt búcsúlevele*.

A három munka *ugyanazon betűtípussal*, illetve ugyanazon betűtípus változataival készült. E betűket Matthias Moravus olmützi származású nápolyi nyomdász metszette és használta, de a három nyomtatványt nem ő nyomtatta. Az ő nyomtatványai sokkal jobbak és szebbek ezeknél. Mindhárom nyomtatvány papírja magyarországi eredetű, *vízjegyeik megegyeznek* egymással és Hess *Chronica Hungarorum*-jának papírjaival.

Magyarországi nyomdára vall a három nyomtatvány *fennmaradási helye* is. A *Confessionale* 4 ma ismert példánya 4 régi magyar kolostor tulajdona volt. A Laudivius-mű unicum; egyetlen példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban van, ahová a szekularizáció kapcsán került. A pozsonyi búcsúlevél ugyancsak unicum és a pozsonyi Városi Könyvtár őrzi. Kézírással szerepel rajta az egykori tulajdonos neve, aki pozsonyi hölgy volt. Mindez együtt szinte bizonyító erejű, hogy a nyomda is Magyarország területén működött.

Működési helyeül *Buda és Pozsony tételezhető fel*. Buda mellett szól, hogy királyi székhely és művelődési s tudományos központ, Mátyás reneszánsz udvarának a székhelye. Itt már előbb is működött nyomda (Hess Andrásé), s e második nyomda papírjai megegyeznek az elsőével. De feltételezhető Pozsony is, amelynek kanonoka Johannes Han, akinek jelentékeny szerepe volt Pozsony szellemi életében, a búcsúlevelet megrendelte. Soltész Zoltánné még egy harmadik lehetőséget is felvet, azt, hogy a 3 nyomtatvány ősnymdásza *vándornymdász* volt. Fitz József inkább Pozsony felé hajlik. A lokalizálás kérdése tehát eldöntetlen, a nyomda léte, s az, hogy Magyarország területén működött, bizonyítottan tekinthető.

E második ősnymdánk elég gyenge műhely lehetett. Nyomtatványainak minősége mellett bizonyítja ezt az tény is, hogy amikor Mátyás király 1477-ben elrendelte a magyar egyházmegyéék számára a misekönyvek és breviáriumok kiadását, a budai kiadók nem e nyomdához fordultak, hanem távolabbi külföldi nyomdai műhelyekhez.

Magyarországi származású ősnymdászok külföldön

Számos 15. századi oklevél, szerződés, illetve nyomdatermék, azaz ősnymtatvány tanúsítja, hogy jó néhány magyarországi származású nyomdász folytatott nyomdászati tevékenységet külföldi nyomdában. Nevezetesebbek közülük a Lyonban és Toulouse-ban működő *Petrus Ungarus*, a magát *Thomas Septemcastrenis de civitate Hermannii*-nak nevező szebeni

származású könyvnyomtató, aki Mantuában tevékenykedett, s később a brassói származású *Johannes Franciscussal* társult. A legtöbb magyarországi származású nyomdász a 15. században Velencében talált magának munkát; így a brassói *Andreas Corvus*, *Petrus de Bartfa* és *Rafaynus Ungarus*.

Német nyelvterületen dolgozó magyarországi ősnymdászról nincsen tudomásunk, távolabbi országba pedig csak kevesen jutottak el. Franciaországban - Petrus Ungarus mellett - csak *Hugo Meram de Ungaria*, a spanyolországi Valenciában pedig *Gabriel Brunch Hungarus* működése ismeretes.

Budán megtelepedett külföldi kiadók és könyvkereskedők

A magyarországi ősnymdászok külföldre vándorlásának fő oka volt, hogy Magyarországon nem alakultak ki teljesítőképes nyomdai üzemek. A hazai humanista könyvgyűjtők igényeit a szerény hazai üzemeknél sokkal jobban ki tudták elégíteni a Budán megtelepedett és itt működő külföldi kiadók és könyvkereskedők, akik *megrendeléseikkel külföldi nyomdákhoz fordultak*, velencei, nürnbergi, augsburgi, strassburgi lyoni és brünni, majd bécsi és krakkói nyomdászüzemekhez. Ugyanakkor a külföldön nyomtatott köteteket *számos magyar vonatkozású fametszettel* díszítették és nyomdászattörténetileg figyelemreméltók azok a *kiadói jelvények* is, amelyeket cégjelzésül használtak. Ismert budai kiadók: *Theobald Feger*, *Georgius Rüm*, *Joannes Paep (vagy Pap)*, *Urbanus Kaym*, *Stephanus Heckel*, *Mathias Milcher*, *Jacobus Schaller*, *Midhael Prischwicz* és *Johann Hertzog*.

Spanyolország és Portugália

Spanyolországban is *német nyomdászok* az új mesterség kezdeményezői. Az első nyomdatermék egy 1473-ból való búcsúlevél, de ennek sem nyomdása, sem nyomdahelye nem ismeretes. 1475-ben indul meg a nyomtatás Valenciában, a földközi-tengeri kikötővárosban; az első nyomdász itt is német szakember, ahogy Valencia után pl. Saragosában, Barcelonában, majd Burgasban, Salamancában és Sevilleben is németek nyitnak műhelyt.

Portugália fővárosába, Lisszabonba a királynő 1495-ben ugyancsak német könyvnyomtatókat hívott, de 1495-ben mégis *portugál nyomdász* nyitotta meg az első nyomdát, amelynek első terméke is portugál nyelven jelent meg.

Lengyelország

Egy évvel a Budai Krónika megjelenése utánra, 1474-re esik a lengyel nyomdászat kezdete. *Krakkó*, amelynek egyeteme a lengyel tudományos és szellemi élet s egyben Kelet-Európa egyik szellemi központja, vonzza a nyomdászokat, s itt nyílik meg az *első lengyel nyomda*. A legelső nyomdász személye ismeretlen, első kiadványai latin nyelvű művek, a legelső egy 1 lapos kalendárium 1474-re.

Az 1490-es évek elején már *cirill betűs egyházi szláv könyvek* is megjelennek Krakkóban. Nyomdászuk *Svatopluk Fiol*, s valószínűleg ő volt az „orosz betűk” metszője is. Fiolt később huszita eretnekség vádjával bebörtönözték. Szabadon bocsátása végett esküvel kellett bizonyítania ártatlanságát. Lengyel földről Magyarország területére jött ezután, s a Felvidéken, Lőcsén halt meg 1525-ben. Annak, hogy Lőcsén nyomtatott volna, semmi nyoma nincsen, bár ezt egy időben feltételezték.

Csehország

Az első cseh nyomtatványok megjelenési éve 1476-ra esik. Nyomtatóik vándornyomdászok lehettek, mert folytatásuk egy ideig nincsen. Az első név szerint is ismert cseh nyomdász *Mikulaš Bakalar* volt, művelt ember, Krakkóban egyetemi tanulmányokat végzett, majd *Pilsenben* lett nyomdász. Itt a szélesebb néprétegek számára bocsátott ki kiadványokat.

A cseh ősnyomdászatot gyors fejlődés jellemzi, 1500-ig Pilsen mellett Prágában, Winterbergben, Brünnben, Kuttenbergben és Olmützben nyíltak meg és működtek nyomdák, azaz *összesen 6 városban*. A csehországi ősnyomdászat egyik jellemzője, hogy *a kiadványok jó része cseh nyelvű* nyomtatvány. Amíg Magyarországon magyar nyelvű ősnyomtatvány egyáltalán nem készült, addig az ismert cseh nyelvű ősnyomtatványok száma *összesen 31*.

Fontos magyar tárgyú s magyar szerzőtől származó könyv is jelent meg csehországi ősnyomdában. *Brünnben* látott napvilágot először 1488-ban *Thuróczy János* ítélmester latin történeti munkája, a *Chronica Hungarorum*, amely Mátyás uralkodásáig veszi számba a magyarok történetét. A mű nagy érdeklődést keltő, népszerű kiadvány lehetett, mert még ugyanebben az esztendőben utánnyomás készült belőle Augsburgban.

Anglia

A csehországgal egy időben, 1476-ban kezdődik Anglia nyomdászata is. Az *első angol könyv* még nem a szigetországban, hanem az *európai kontinensen* jelent meg. ősnyomdása: *William Caxton* előbb posztókereskedő, majd London polgármestere volt, utóbb pedig Burgundiában, a mai Belgium területén az angol kereskedelmi érdekek képviselője. Utazásai során Kölnben sajátította el a nyomdászat mesterségét, majd *Brüggében* rendezett be nyomtatóműhelyt és saját fordítását, egy francia Trója-történet angolra fordított szövegét nyomtatta ki.

Caxton hazaérve Angliába *1476-ban Westminsterben nyitotta meg az első angliai nyomdát*, széleskörű nyomdászati tevékenységet kezdett és fejtett ki. 15 év alatt kb. 100 kiadvány került ki sajtói alól, s ezeknek mintegy háromnegyed része angol nyelvű munka volt. Egyik legjelentékenyebb közülük Chaucertől a Canterbury mesék. Több népkönyvet is kibocsátott. Előnyben részesítette a középkori, a kortárs angol irodalmat, ezzel tudatosan támogatta az angol irodalmi nyelvet, s jelentékenyen hozzájárult a korabeli törekvések erősödéséhez.

* * *

Működtek nyomdák 1500 előtt más európai országokban is; pl. Németalföldön (1472), Dániában (1482) és Svédországban (1483) is. Az új mesterség tehát hamar elterjed egész Európában, s hatékony segítője lesz a humanista polgári törekvéseknek, majd a reformáció terjesztéséből is jelentékenyen kiveszik részüket a nyomdászok.

Ősnyomtatvány-ismeret, az ősnyomtatvány-kori nyomdászati és kiadási viszonyok

Az ősnyomdászat hatása a korabeli társadalomra

A könyvnyomtatás feltalálását az egyik legjelentékenyebb művelődéstörténeti eseménynek szokás nevezni - bár igaz ez a megállapítás - már-már közhelynek számít. Pedig valóban így van, és azok a változások, amelyeket a találmány társadalmi, gazdasági, szellemi-művelődési, politikai, technikai és művészeti téren előidéz, már a 15. század során jelentkeznek és hatnak.

A nyomdászatnak ebben az első kb. félévszázados fejlődési szakaszában a *nyomdász* még mint *önállóan alkotó mester* dolgozik, azaz a könyv egy-egy nyomdász-mester egyéni művészi alkotása, minthogy a betűtervezéstől a könyv árusításáig, terjesztéséig mindent maga végez. Esetleg vannak már alkalmazottai, de azoknak a munkáját is az ő egyéni alkotó szelleme határozza meg, irányítja: tevékenységük a mester elképzelése megvalósításának a szolgálatában áll. *Nincs* még ugyanis *munkamegosztás* (egy-egy olyan nagyüzem, mint Kobergeré, kivételes jelenség) és nincs *szabványosítás*: egységesen kialakított eljárás sem, még minden alakulóban, fejlődőben van, a nyomdai mesterség még bölcsőben, pólyában (in cunabula) van; ezért nevezik ezt az időszakot az ősnyomtatványok korának (németül: Wiegendruck = bölcsőnyomtatvány).

A nyomdászat létrejöttével, a nyomdász-mesterségnek mint új foglalkozási ágnak a megszületésével már az ősnyomtatványok korában *új társadalmi helyzet* keletkezik. A 15. század mesteremberei, iparosai, kereskedői céhekbe tömörülnek, s tevékenységüket a céhszabályok szerint végzik. *A nyomdászok sehol nem alkotnak céhet*, munkásságukat sem kötik meg céhszabályok. (Vannak ugyan nyomdatulajdonosok, akik valamely más szakmabeli céhhez csatlakoznak, pl. az aranyművesekéhez - betűmetszők - vagy az írnokokéhoz, illetve kézirat-másolókéhoz, de nyomdász-céh nem alakul). Így aztán a nyomdászok, elsősorban a *nyomdatulajdonosok* közt nemcsak polgárokat, iparosokat találunk, hanem *patrícusokat* (városi nemeseket) is. Maga a feltaláló, Gutenberg is patrícus családból származott, s követői közt is számos patrícus akad, akik aktív nyomdászként vagy csendes társként (pénzüket fektetve be az új vállalkozásba) művelik, illetve segítik az új foglalkozási ágat.

Tehát nemes emberek folytatnak ipari tevékenységet, olyan ipari tevékenységet, amelyet szellemi kapcsolatainál fogva, - hiszen szellemi, művelődési értékeket állít elő, - nem tekintenek társadalmi rangjukhoz méltatlan foglalkozásnak; persze ugyanakkor tőkéjüket is hasznosan fektetik be és kamatoztatják az új vállalkozások révén.

Tapasztalható ugyanakkor ellenkező jellegű társadalmi tendencia is az ősnyomdászat korában. Több *polgári származású nyomdatulajdonos*, miután tekintélyes vállalkozóvá küzdötte fel magát, olyan *városi nemesi hivatalokhoz és rangokhoz jutott*, amelyeket előbb csak patrícusok tölthettek be. Ilyen volt pl. az említett nürnbergi nagyüzemnek a vezetője, Anton Koberger, de mások is.

A polgárok és nemesek mellett *új tevékenységi területet talált magának* a nyomdaiparban és könyvkiadásban a 15. században *kialakuló új értelmiség* is. A humanista tudósok közül, akik az egyházi és feudális kötöttségek alól fokozatosan felszabaduló új értelmiség képviselői, nem egy, mint a könyvnyomtatandó szövegek gondozója: azaz mint *tudományos kiadó és korrektor* a nyomdaiparban talált magának foglalkozást. Pomponius Laetus, a római Lauer-nyomda

korrektora pl. korábban a római egyetem tanára volt. Egyházellenes nézetei miatt volt kénytelen elhagynia az egyetemet, sőt börtönbüntetést is szenvedett és kiszabadulása után lett a Lauer-nyomda korrektora. (A korrektor ekkor még nemcsak a nyomdai hibákat javítja, hanem a mai „lektorhoz” hasonlóan ő készíti elő kiadásra a kéziratot. Feladatköre ellátása tehát tanultságot és széleskörű ismeretanyagot kíván meg, ezért fizetése is a legmagasabb a nyomdai alkalmazottak közt: havi bére 30-40 arany, míg a nyomdászlegényeké - lakás és ellátás mellett - havonta 2-3 arany).

A humanista tudósok közül azonban nemcsak korrektorok kerülnek ki, hanem *nyomdatulajdonosok*, nyomdászok is. Híres nyomdász volt pl. Johannes Regiomontanus, kora legnevezetesebb csillagásza és matematikusa Nürnbergben, aki saját műveit és az ókor legfontosabb matematikai munkáit adta ki említésre méltóan szép kiadásban.

De a humanista tudósok s általában a tudósok, mint *szervezők* is egyre nagyobb publikációs lehetőségekhez jutottak a könyvnyomtatás feltalálásával és fejlődésével. Bár a szerzői tevékenység kezdetben - s még utána hosszú időn át - sem biztosított önálló megélhetést az írók, tudósok számára, sőt komolyabb kereseti lehetőséget sem, mert a szerzői munkáért csak a legritkább esetben kaptak honoráriumot. A honorárium még a következő századokban sem pénzjuttatást jelentett elsősorban, hanem inkább bizonyos számú példány átadását a szerzőnek megjelent művéből.

Társadalmi tekintetben tehát a könyvnyomtatás mint új iparág a 15. század *minden egyes fontosabb társadalmi rétegére* kiterjed, illetve a könyvnyomtató-tevékenység valamely ágazatába minden egyes réteg bekapcsolódik: nemesek (patríciusok), polgárok és értelmiségiek egyaránt, de nem marad ki belőle teljesen a papság, sőt a munkásság sem.

Ismeretes, hogy a *papság* hosszú időn keresztül szinte kizárólagos előállítója volt a könyvnek. A kéziratok könyvet, a kódexet elsősorban egyházi, kolostori másolóműhelyekben készítették, csak a humanizmus időszakában alakultak világi, ún. humanista másolóműhelyek, ahol a díszes humanista kódexeket készítették. A könyvnyomtatás első félszázadában még tovább él a nyomtatott könyv mellett a kéziratok kódex is, sőt a nyomtatott könyv a kódexet utánozza, amelyet a humanista könyvedvelők és bibliofilek jó része előnyben részesített vele szemben, de a nyomtatott könyv számos kedvezőbb lehetősége miatt a kéziratok fokozatosan visszaszorul. Mutatja ezt a folyamatot az a körülmény is, hogy már az ősnymondászat idején a papság is bekapcsolódik szórványosan a nyomdászatba. Johannes Regiomontanus is pap volt, de ő elsősorban mint humanista művelte a könyvnyomtatást; vagy ugyancsak pap volt Köln első nyomdásza Ulrich Zell, aki főként teológiai munkákat adott ki. Hogy az egyház is felismerte a nyomtatás jelentőségét, ezen egyéni vállalkozásoknál világosabban bizonyítja, hogy egyházi intézményekben, pl. *kolostorokban is alakulnak könyvnyomtató műhelyek*. Az augsburgi Szent Ulrich és Afra kolostor nyomdája pl. a város jelentékeny ősnymondái közé tartozott.

S végül a különböző társadalmi rétegekhez tartozó nyomdatulajdonosok vezetése, irányítása alatt a *nyomdai alkalmazottak: segédek és inasok* széles rétege dolgozott. Ez az alkalmazotti réteg a mechanizált sokszorosítóipar munkásainak új társadalmi rétege, amely foglalkozása, mindennapi munkája jellegénél fogva a *legműveltebb munkásréteg* már a 15. században, de később is. Nem véletlen, hogy érdekei védelmében elsőként kezd el szervezkedni, s hogy az első munkássztrájk, az az említett nyomdászsztrájk volt, amely 1471-ben Bázelen robbant ki Bertold Ruppel nyomdájában; s amelynek eredményeképpen a bíróként működő városi tanács megtiltotta a nyomdászok minden szervezkedését. (Ennek ellenére a nyomdászok mindig a munkásszervezkedés irányítói, a munkásszervezetek és pártok vezetői közt találhatók a legújabb időkig).

* * *

Gazdasági szempontból a könyvnyomtatás már a kezdet kezdetén *kapitalista jellegű vállalkozás*, magán viseli a korai kapitalizmus jellemző ismertetőjegyeit. A nyomdák jó része kézműipari üzem, de minden nyomdatulajdonos arra törekszik, hogy minél nagyobb és teljesítőképesebb vállalatot hozzon létre. Létre is jön hamarosan olyan nagyüzem - ha ez kivételnek számít is - mint Koberger 100 fővel dolgozó nürnbergi nagyüzeme. De a többi nyomdász is fejleszteni igyekszik vállalatát, mert felismeri, hogy csak a minél nagyobb nyomda tud gazdaságosan, jövedelmezően működni, amely kihasználva kapacitását, nagy példányszámban nyomtatja kiadványait, amelyek számára megfelelő felvevőterületet, piacot is kell biztosítania. Ezért kerül sor már az ősnymondászat időszakában a *kiadásügy és a könyvkereskedelem megszervezésére* is. Mindehhez jelentékeny tőkére van szükség. Tekintélyes tőkét igényel - ezt már Gutenbergnél is láttuk - magának a nyomdaüzemnek a felszerelése. A *szükséges tőke elsősorban* a pénzgazdálkodást folytató városi *polgárság tulajdonában* volt, s ezt a városi polgárság részben saját nyomdaüzemek alapítására fordította, részben a nyomdatulajdonosok rendelkezésére bocsátotta kölcsön formájában, vagy társtulajdonosként (pl. Fust Gutenberggel és Schöffferrel társult), esetleg csendes társként kapcsolódott be a nyomdaalapításba, illetve a nyomdászati tevékenységbe. Ugyancsak a polgárság volt a kereskedelem irányítója, és a könyvnyomtatás termékei, a különböző kiadványok számára szintén a polgárság tudta csak biztosítani a szükséges piacot, rá hárult tehát a könyvkereskedelem megszervezése is. Az új iparág, a *nyomdászat* tehát - ha részt vettek is benne különböző társadalmi rétegek - *gazdaságilag lényegében a városokra és a városi polgárságra volt utalva*: a városi polgárság biztosította számára a szükséges tőkét, és fogyasztóközönsége, az olvasóközönség is nagyobb részt a városi lakosságból: polgárokból és értelmiségiekből került ki. Számos ősnymondász jutott csődbe tőkehiány miatt, mások pedig azért, mert nem számoltak a piac felvevőképességével, s megjelentetett kiadványaikat nem tudták értékesíteni.

Önálló kiadók az ősnymondatványkorban még nincsenek. A *kiadás* költségeit vagy maga az ősnymondász fedezi, vagy világi és egyházi mecénásokhoz fordul, akiknek a kiadvány költségeinek biztosításáért a mű elején közölt ajánlásban mond köszönetet (pl. Hess András is a Budai Krónika ajánlásában László prépostnak, azaz Karai Lászlónak). Korabeli szerzők munkáit ritkán adták ki az ősnymondászok, ilyenkor előfordult, hogy maga a szerző fizette az előállítási díjat, azaz a szerző volt saját műve kiadója.

A szerzői tulajdonjog fogalma sem volt még ismert a 15. században (ahogy a következő időkben sem, a 18. századig). A *sikeres, keresett munkákat* a szerző, illetve a nyomdászkiadó engedélye nélkül más nyomdászok gyakran *utánnyomták*. A magyar Thuróczi János krónikáját, a *Chronica Hungarorumot* pl. amely 1488-ban brünni nyomdában jelent meg első alkalommal, még ugyanebben az évben utánnyomta egy augsburgi nyomdász. De hasonló volt a helyzet minden más kiadvánnyal, amelynek az újból való közzététele hasznot ígért és jelentett a nyomdának. Az utánnyomás a feudalizmus egész időszakában egyik eszköze, módja volt a nyomdászok közti tőkés versenynek, a konkurenciának. Az utánnyomó nyomdász megszerzett a műből egy példányt és minden fizetség és utánjárás nélkül kinyomtatta és árusította azt. Ezzel nemcsak magának szerzett hasznot, hanem az eredeti nyomdásznak is ártott, mert versenyt teremtett a piacon, a saját utánnyomatai minden eladott példányával csökkentette az eredeti kiadás vásárlóinak a számát. (Az utánnyomásról még a 18. század végén is élénk viták folytak. Az eljárást számos felvilágosult gondolkodó mint a szellemi tulajdon megsértését elítélte, ugyanakkor mások, pl. még a felvilágosult abszolutista uralkodók is, mellette foglaltak állást és nem tartották ártalmasnak, sőt hasznosnak vélve támogatták, mondván, hogy egyik eszköze lehet a műveltség elterjesztésének).

A nyomdászok mások konkurenciája és az utánnyomás ellen úgy próbáltak védekezni, hogy a kelendő kiadványok kiadására és terjesztésére *privilegiumot* (előjogot) próbáltak maguknak biztosítani. A privilegiumot a hatóságok, a kormányzat, az egyház adhatta a felügyelete alatt megjelent kiadványokra, amelyek általában széles körben keresettek voltak, magas példányszámban jelentek meg, kiadásuk tehát a nyomdásznak komoly hasznot jelentett. Ezek a kiadványok pl. a misekönyvek, ima- és énekeskönyvek, tankönyvek, kalendáriumok. A privilegiumok vagy egy-egy műre korlátozódtak, vagy egy-egy helyre, területre és bizonyos időtartamra. A privilegiumot élvező nyomdász ezt a művet az engedélyezett helyen és időben egyedül adhatta ki, ha más nyomdász utánnyomta, eljárást indíthatott ellene, elkobozhatta a nála megjelent utánnyomatokat s kártérítést követelhetett az utánnyomótól. A privilegium tehát olyan feudális jogi kedvezmény volt, amely egyedül a privilegizált könyvnyomtatónak kedvezett, de akadályozta a nyomdaipar egészének fejlődését, megszüntette az egészséges versenyt is. A kedvezményben részesített nyomdász egyeduralmukodóvá vált egy-egy területen, helyzete nem ösztökölte minőségi termelésre, mert nem kellett tartania a konkurencia jobb minőségű, művészebb, értékesebb munkájától.

Az ősnyomtatványok *vásárlóközönsége* még meglehetősen szűk réteg, s ennek egyik oka a kiadványok magas előállítási költsége és ebből adódóan meglehetősen magas ára. A drága könyveket a városi lakosság nagyobb része nem tudta megvásárolni, elsősorban a vagyonosabb patríciusok kis köréből kerültek ki a korabeli könyvvásárlók. A könyvek árának csökkentéséhez példányszámukat kellett emelni; ahogy emelkedett a példányszám, úgy váltak olcsóbbá a könyvek.

Az átlagos *példányszám* Gutenberg kiadványai esetében mindössze 150-200 volt, közvetlen utódai is csupán 250-300-ra tudták ezt emelni. Csak 1480 után emelkedett az átlagpéldányszám 1000-re, illetve 1000 fölé. A példányszám emelésének lehetősége azonban nem a nyomdászok elhatározásától függött, hanem elsősorban a könyvek iránti társadalmi szükségletből fakadó érdeklődéstől. Szélesedni kellett tehát a könyvvásárlók körének, hogy a könyvek példányszámának emelésével áruk alacsonyabb legyen, és az olcsóbb könyveket meg tudják vásárolni a kisebb keresetű polgárok és értelmiségiek. A nyomdásznak *eleinte konkurenciát jelentett a másoló, a scriptor*, illetve a nyomtatott könyvnek vetélytársa volt a díszes, megszokott könyv. A bibliofilek bizonyos körei, pl. a papság és nemesség, de maguk a humanista könyvgyűjtők is egy ideig szkeptikusan viselkedtek a nyomtatással szemben és előnyben részesítették a kéziratos könyvet. A könyvnyomtató éppen ezért kezdetben utánozza a kéziratos terméket, de fejleszti és tökéletesíti a maga új eljárását és művészetét is, míg végül a könyvnyomtatás technikai fölénye és művészi lehetősége érvényre jut a kézirattal szemben és megnövekszik iránta a társadalmi érdeklődés is. Ez 1480-tól kezdve nyilvánul meg annyira, hogy a példányszám 1000-re, sőt ennél magasabbra is emelkedhet. A nyomtatás győzelmének egyik jele, hogy az ősnyomdászok egy része a korábbi másolók közül kerül ki (pl. Schöffer is), azok közül, akiknek a kódexmásolás volt a kereseti forrásuk, de nagyobb üzleti lehetőséget látva az új technikai eljárásban megtanulták azt és úttörői, terjesztői lettek.

Ahogy a polgárosodás és humanizmus nyomán a művelődési lehetőség fokozatosan kiszabadult az egyházi kötöttségek alól, *a műveltség egyre inkább elterjedt a világiak körében*, s a szellemi érdeklődés mind szélesebb körű lett. Az egyetemek alapítása és az egyetemi képzés szélesedése egy új szellemi, világi értelmiségi réteg alakulásához járult hozzá, amely értelmiség a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből verbuválódott, tevődött össze. E rétegnek a könyvszükséglete jelentékenyen bővítette a könyvnyomtatás társadalmi bázisát a 15. század utolsó évtizedeitől.

Maga a könyvnyomtatás is hozzájárult az olvasási kedv fokozásához, az olvasóközönség szélesbedéséhez. Feltalálása nyilvánvalóan egy meglévő művelődési igény kielégítésének a következménye, s fejlődését is elsősorban a társadalom művelődési igényének fokozódása segítette elő, de új irodalmi területek feltárásával, az általa kiadott és ajánlott könyvek tömegével új szellemi igényeket, *fokozott olvasási vágyat keltett fel*. A könyvnyomtatás már az ősnymondászat korában egy meglehetősen gazdag és összetett olvasóközönség igényeinek tudott eleget tenni kiadványaival. A papság részére jelentek meg pl. a latin nyelvű bibliák és egyéb egyházi, liturgikus, teológiai tárgyú művek. Az olvasni tudó egyszerűbb világiak számára adták ki a nemzeti nyelvű bibliákat, az ima- és énekeskönyveket, a tankönyveket és naptárakat. A tanult világiak számára készült a népszerű, nemzeti nyelvű irodalom, míg az antik klasszikusokat és a tudományos munkákat a humanisták és tudósok olvasták elsősorban. A korai nyomdászok inkább a régi irodalmat adták ki, kortárs írók művei ritkán jelentek meg. A terjedelmesebb művek mellett a kisebb nyomtatványok tömege készült már a 15. században is: számos röpirat, traktátus, hivatalos kiadvány. E kisebb alkalmi iratok nyomtatásával a nyomdászat már a kezdet kezdetén a felvilágosítás, a politikai és vallási propaganda szolgálatában állt: illetve *mind az állam, mind az egyház igénybe vette a maga céljai érdekében*: pl. Gutenberg „török bullájában” III. Callixtus pápa a török veszedelem, a kereszténység elleni pogány veszély ügyében fordul a közleményhez; vagy ugyancsak Gutenberg, de számos más nyomdász búcsúleveleiben is az egyházi propaganda kap helyet és teret. Ugyanakkor az állami és egyházi hatalmak hamar felismerik a könyvnyomtatás forradalmasító erejét, számukra veszedelmessé válható lehetőségét is: számos korai könyvbetiltás és könyvmegsemmisítés tanúskodik erről. Franciaország ősnymondászatának áttekintése során esett szó pl. arról, hogy a párizsi nyomdák tevékenységét milyen szigorúan ellenőrizte a Sorbonne teológiai fakultása. A „veszedelmes” könyvekkel szembeni elutasító magatartás persze ugyancsak a könyvek nagy felvilágosító művelődési szerepének a bizonyítéka már az ősnymondatványok idején is.

* * *

Technikai szempontból már az ősnymondászat korában megfigyelhető egyfajta *fejlődés a teljesen kézműipari tevékenységtől a gépesítés felé*. A betűmetszés és a betűszedés ekkor még teljesen kézzel végzett feladatok; a betűmetsző ill. betűszedő kézi munkájától, kézügyességétől függött csupán a metszett betűk, ill. a szedés minősége, ill. a munkafolyamatra fordított időmennyiség, időigény. A betűöntés és a nyomtatás azonban már ekkor is - legalább részben, sőt nagyobb részt - gépi eljárások, amelyeknél a munkát végző ember képességein kívül, az ő ügyessége mellett, jelentékeny szerepet játszik a munkát végző gép is: azaz a betűöntő-készülék és a sajtó. Mindkét szerszám - bár ekkor még emberi erő működteti - modern értelemben vett sorozatgyártásra alkalmas.

Az 1480-as évektől kezdődően fokozatosan megtörténik a különböző betűfajták egyfajta kezdetleges szabványosítása, azaz kialakulnak a legfontosabb betűformák és betűnagyságok. Előtte minden betűmetsző saját elgondolása és ízlése szerint metszette a betűket, mostantól lassú ütemben ugyan, de fokozatosan egyre inkább érvényesül valamilyen *egységességre törekvés*.

A technikai fejlődés másik fontos momentuma, hogy a betűöntés és a könyvnyomtatás egyéb ágazatai, munkafolyamatai (szedés, nyomás) közt fokozatosan megindul és megtörténik a *munkamegosztás*. A nagyobb nyomdák rendelkeznek ugyan saját betűöntődével és számos egyéb munkafolyamatot végző nyomdász egyben jeles betűöntő is, de e két munkafolyamat lassanként külön foglalkozási ággá válik. Alakulnak majd önálló betűöntődék és a kisebb nyomdák egész sora, amelyek nincsenek berendezkedve betűöntésre, ezektől szerzi be betűkészletét. A munkamegosztás, a termelési folyamat egészének racionalizálása szintén

hozzájárul az 1480 utáni termelésnövekedéshez. A könyv nyersanyaga fokozatosan kizárólag a papíros lesz, fejlődik a papírgyártás és teljesen kiszorult a nyomtatott könyvből a papírosnál ritkább és drágább pergamen, amelyre még az első könyvnyomtatók gyakran nyomtattak (pl. Gutenberg 42 soros Bibliájának kisebb része is pergamenre készült).

A könyv előállítási folyamatának 15. századi fejlődésével együtt alakul, formálódik maga az előállított termék, a könyv is, és így keletkezik - Gutenberg szándéka szerint - egy kezdetben a kéziratot erősen utánzó, de attól fokozatosan egyre inkább eltérő és *önállósuló ipari termék, s egyben műtárgy, művészeti alkotás*. A könyvnyomtatás ipari folyamat, de ha művészi szinten művelik, új grafikai művészet jön létre, a *tipográfia*. Ugyanígy a könyv sem egyszerűen ipari termék, a tipográfia esztétikai szabályai szerint megalkotott könyv egyben műalkotás is. A tipográfia, a könyvművészet az *iparművészet egyik ága*; ipari termékeket hoz létre művészi szinten már az ősnymondászat idején.

Már a kéziratot utánzó ősnymondatványban is érvényesültek önálló esztétikai szempontok: a betűtípusok kialakítása, a szedésnek a lapon való elrendezése, a könyv díszítése és illusztrálása már bizonyos sajátos elvek szerint történt. Ezeket az elveket a tipográfusok és illusztrátorok nyilvánvalóan a kézzel írott és kézzel festett könyvből vonták le, de az elvek megvalósulása mégis valami mást, újat jelentett, nem pusztán a kézirat szolgai utánzását. A kézírás könnyedebb, lendületesebb betűit a nyomtatásban a merev nyomdai betű váltotta fel, amely gyakran éppen az egyszerűségével, puritánságával hatott. E merev betűt szigorú törvényszerűség alapján úgy kellett megformálni, hogy egyedi formaként, különállóan, de a szedésben a többi betű mellé sorolva is művészién hasson. A szedés merev sorai ugyancsak eltértek az egyéni, dinamikus kézírás soraitól és éppen nyugodt grafikai képük biztosított esztétikai hatást. A lapok felépítésében, az illusztráció és a szöveg közt, a nyomtatott felület és a margók közt olyan harmóniatörvények érvényesültek, amelyeknek alkalmazása révén a könyv művészién hatott.

Kezdetben hozzátartozott az ősnymondatvány művészi megformálásához a *kézzel való díszítés*: a nyomtatott szöveg egyes betűit, szavait kézi festéssel emelték ki, a díszes iniciálékat, keret- és záródíszeket, fejléceket ugyancsak kézzel festették. Később az *illusztrációk is technikai sokszorosítással készültek*: az ősnymondatványok egyedüli illusztrációs eszköze a fametszet volt, amellyel könyvdíszeket (iniciálékat, keretdíszeket, záródíszeket stb.) és illusztrációkat (képeket) egyaránt nyomtattak. Az első szedés közé nyomtatott fametszeteket, mint könyvdíszeket 1461-ben készítettek. Később gyakran használták a fametszetet; láttuk pl., hogy Koberger a Schedel-féle Világkrónikát 1809 fametszettel (645 dúcra nyomva) adta ki. Készült azonban számos illusztrálatlan ősnymondatvány is, amelyek az előbb említett harmóniatörvények érvényesítése révén váltak könyvművészeti alkotásokká. A könyvművészetnek a későbbiekben is e két ágával találkozunk majd: az illusztrációt alkalmazó iránnyal, ill. a minden illusztrációt és könyvdíszet mellőző ún. tipográfiai iránnyal.

Az ősnymondatvány arculata, sajátosságai

Külső megjelenését tekintve az ősnymondatvány jellegzetes ismertetőjegyek révén sok szempontból eltér a későbbi nyomtatványoktól, s - nyomdatermék létére - *közel áll a kézíratos kódexhez*.

Általában *hiányzik még az ősnymondatványokból a címlap*. Kezdetleges egyszerű címek, a szöveg kezdete feletti címiratok már korán előfordulnak (pl. a Gutenberg által nyomtatott török bullában is), de a későbbi címlap csak lassan fejlődik ki. Az első címlap Jean Duprénél tűnik fel Franciaországban 1481-ben, majd 1484-ben Peter Schöffer Fűvészkönyvében, s

végül 1500 táján kezd általánossá válni. A címlap adatai gyakran az *Incipit*-ben, az *Explicit*-ben vagy a *kolofon*ban találhatók.

A szöveg, ahogy a kéziratos könyvben is, többnyire a következő szavakkal indul: „Incipit liber...” vagy a következőkkel zárul: „Explicit liber...”, tehát „kezdődik”, ill. „végződik” a könyv, s utána a szöveg rendszerint megmondja a könyvnek a tárgyát, tehát azt, hogy mi kezdődik vagy végződik. Pl. Hess Budai Krónikájában az 1. lapon, a Karai Lászlóhoz intézett ajánlás után kezdődik maga a mű, elején a következő Incipit-tel: „Incipit prima pars cronice de origine Hungarorum...” (azaz: Kezdődik a magyarok eredetéről szóló krónika első része).

Előfordul, hogy a mű kolofonjában, záró szövegében közli a címet, illetve tárgyát, a nyomdász nevét, a nyomtatás dátumát és helyét. Ugyancsak Hess Budai Krónikájának a kolofonja: „Finita Bude Anno dni M.CCCC.LXXIII in vigilia penthecostes: per Andrea Hess”. (Magyarul: Befejezte Budán az úr 1473. esztendejében, pünkösöd vigiliáján Hess András).

Gyakran megtörténik azonban az is, hogy mindezek az adatok hiányoznak, a kiadványnak sem Incipitje, sem Explicitje, de kolofonja sincsen. Ilyenkor a mű szerzőjére, s az előállítási körülményeire vonatkozó adatokat fáradtságos módon kell kikutatni, a nyomtatványt közvetett módon kell meghatározni.

Hozzásegítheti a meghatározáshoz, ha van a műben *nyomdászjelvény* (nyomdászjegy, mesterjegy). A iparosok és kereskedők a 13. század óta saját mesterjegyükkel jelölték portékájukat, áruikat. Ezt a szokást a 15. században az ősnymdászok egy része is átvette; elsőként Fust és Schöffer, a második nyomda tulajdonosai alkalmazták. Híres mesterjegy Aldus Manutius velencei ősnymdász és humanista könyvnyomtató horgonyra tekerőző delfinje, az ALDUS névfelirattal. A nyomdászjelvényt többnyire a mű végén, a kolofon után helyezték el. Mint fametszetes grafikai ábrázolást nemcsak tulajdonjelölésként használták a nyomdászok a nyomdászjelvényt, hanem gyakran egyben könyvdíszként is. (Később az önálló kiadók létrejöttével kialakult a kiadói jelvény is. Ez rendszerint a címlapon kapott helyet, míg a nyomdászjelvény továbbra is a mű végén maradt. Mindkettő számos esetben használatos egészen a mai napig).

A legkorábbi ősnymtatványok mindegyike *gót betűvel* készült, s az egyházi tárgyú munkákban sokáig használták ezt a típust, míg a világi műveket, elsősorban az ókori latin klasszikus szerzők műveit *antikvával*, a humanista írás betűjével nyomtatták. Az antikvát, mint nyomdai betűt Itáliában alakították ki, innen terjedt el Európa más országaiba.

Az ősnymtatványok tipográfiája, szedése, szövege még erősen *utánozza a középkori kézírást*, a szövegben rendkívül sok *rövidítés* (abbreviatura) vagy *ikerbetű* (ligatúra) található. (A ligatúra egy betűtestre öntött 2 betű).

Rövidítések esetén különféle jelek utalnak az elhagyott betűre vagy betűcsoportra. Pl. a magánhangzó feletti vízszintes vonal az utána következő nazális mássalhangzó, tehát az „n” vagy „m” elhagyását jelzi. Így diē = diem, vagy Dōiū = dominum. Néhány gyakori rövidítés még:

Gyakran a kezdőbetű pótolja az egész szót; pl. a bibliai szövegekben: D = dominus, vagy c = caput.

E rövidítések sokfélék lehetnek, az általánosan elterjedtek mellett vannak egyediek, amelyek nyomán következhetni lehet pl. arra, hogy egy-egy művet hány szedő szedett. A rövidítések feloldására szolgáló segédkönyv az olasz A. Capelli „Lexikon abbreviaturarum” című munkája (Milano, 1899, majd több kiadás).

A rövidítésekkel, ahogy általában a régi írásokkal, a *paleográfia* foglalkozik.

Az ősnymtatványok másik tipográfiai sajátossága az ikerbetűk (ligatúrák) használata. A kódexmásolók - bár az akkori kurzív-, folyóírás nem kapcsolta még a betűket szorosan - egymás mellett gyakran előforduló betű párokat összekötötték; ilyen volt pl. a gótban az *It*, *fl* vagy a latinban az *ae*, *oe*. Ezeket aztán az ősnymdászok is egy, azonos betűtestre öntötték, s ha egymás mellé kerültek a szövegben, mint ligatúrákat szedték ki őket.

A rövidítések a kéziratos korban gyorsították a meglehetősen lassú kézírást, másolást és anyagtakarékosságot jelentettek: a nagyon drága pergamenből kevesebbre volt szükség, ugyanarra az írófelületre több szöveget tudtak elhelyezni. Az *ősnymdász munkáját*, a szedési folyamatot azonban *lassította, nehezítette az abbreviátúrák és a ligatúrák* használata. Nem 24 betűből építették fel a szöveget, hanem sokkal többől; említettük, hogy Gutenberg is 290 betűt és egyéb nyomdai jelet használt a 42 soros Biblia nyomtatásához. Mégis használták őket, mert a kódexet utánozták ezzel a gyakorlattal is.

Arról már volt szó, hogy az iniciálékat és egyéb színes kiemeléseket az ősnymtatványokban is kézzel készítették el. Itt csak annyit teszünk hozzá, hogy az iniciálé helyét a nyomtatás során nem mindig hagyták üresen. Gyakran előfordult, hogy az iniciálé festését végző illuminátor számára kis nyomtatott betűvel jelezték a pótlendő iniciálét az üres terület közepén: e kisbetűt nevezték *reprezentánsnak* (mutatónak). Nem egy ősnymtatványban, amelynek az illuminálása (kézi díszítése, festése) valamilyen okból elmaradt, ma is ott látható a reprezentáns.

Az ősnymtatványokat *általában nem kötésben, bekötve vitték piacra*, hanem a nyers nyomtatott íveket (krudákat) árusították. Maga a vásárló, a könyvgyűjtő készítette el aztán a kötést saját ízlése szerint. Ugyancsak előfordult az is, hogy az üresen hagyott iniciálékat, a könyvdíszeket és kiemeléseket is a gyűjtő készítette el. Így a technikai sokszorosító eljárással készült könyv egyedi jelleget, külsőt kapott, ami azonban a fokozatos szabványosítás nyomán megszűnt a 15. század vége felé. (Persze a kor „tömegkiadványai”: a naptárak, iskolakönyvek, röpiratok stb. nem ilyen módon készültek).

Egy-egy ősnymtatvány meghatározásához támpontot nyújthat a felhasznált *papír*, azaz a papíron található *vízjegy*. A vízjegy a merítőhálón drótból kialakított minta képe a papíron; a papír a vízjegy vonalai mentén kissé vékonyabb, amit világosság vagy fényforrás felé tartva szabad szemmel lehet tapasztalni. A vízjegy - a nyomdászjelvényhez hasonlóan - a papírmalom tulajdonosának a mesterjegye, tehát minden papírmalom más-más vízjegyet használ. A nyomdák általában a legközelebbi malmokból szerezték be papírszükségletüket, ilyen módon segítheti termékeik lokalizálását, esetleg keletkezési idejük meghatározását is az általuk használt papír vízjegye. (A meghatározáshoz segítséget nyújt Briquet francia kutató „*Les filigranes*” című vízjegykatalógusa. I-IV. Geneve, 1907).

Az ősnymdászok a papírt nem olyan módon használták fel az ívek nyomtatásakor, mint a későbbiek és a maiak. A modern könyv összehajtogatott ívekből áll, s egy ív 16 lapból. Az ősnymtatvány *hajtogatott ívek helyett ívfüzetekből* épül fel, a kódexek mintájára egymásba helyezett ívek képezik az ívfüzetet. Aszerint, hogy az ívet hányszor hajtják össze, beszélünk

fólió (2-ed rét vagy ívrét), quart (4-ed rét), oktáv (8-ad rét) stb. formátumú könyvekről. (Mivel az íveket különböző nagyságban készítették, a formátum jelölése nem jelent egyben nagyság jelölést is.) Az ívfüzetben szereplő ívek száma szerint: 2 ív = binio, 3 ív = ternio, 4 ív = quaternio, 5 ív = quinternio stb. Az egy-egy ívfüzetbe összefogott ívek száma nem volt állandó és egyenlő egy ősnymtatványon belül sem.

Az ősnymtatványok még nem ismerték a lapszámozást, az egymás után következő ívfüzeteket jelölték meg az abc betűivel, az ún. *signaturával* vagy sorrendjellel a szedéstükör alján: a, b, c, d stb. Az abc betűinek számát meghaladó ívfüzetekből álló nagyobb terjedelmű művek esetén a betűket megkettőzték: aa, ab, ac, ad stb., vagy Aa, Ab, Ac, Ad stb.

Az ívfüzetben belül sem lap-, hanem *levélszámozás* jelölte a sorrendiséget, de csak az ívfüzet közepéig, s általában római számokkal: pl. aI, aII, aIII stb. A levél hátoldala számozatlan, s így számozott a *recto*, számozatlan a *verso*.

Az ívek, illetve a levelek sorrendjét a signaturák mellett az *őrszók* (custosok) is biztosították. Az őrszó a lap, vagy ív első szavának „megismétlése”, helyesebben előre vetítése az előző lap aljára, a szedéstükörön kívülre, jobbra. (Az őrszó a korban a gyakori hangos felolvasás folyamatosságát is segítette).

A könyv végére nyomtatták a *registrumot*, azaz mutatót, amely közölte az ívfüzetek signaturáit és az első levelek kezdőszavait. E mutató segítségével tudta pl. a könyvkötő könnyen ellenőrizni a nyomtatvány teljességét és az ívfüzetek helyes sorrendjét, mielőtt a kötéshez hozzáfogott.

Maga a nyomási eljárás is hagyott bizonyos nyomokat az ősnymtatványokon. Gyakran lehet találni pl. a lapok szélén szög-szúrásokat, *punkturákat*. Ezek azoknak a szögeknek a nyomai, amelyek a nyomtatásnál szilárdan tartották a papírt. A hátlap nyomtatásánál a szövegeket ugyanazokba a lyukakba helyezve rögzítették a papírlapot és így érték el, hogy az elő- és hátlap sorai teljesen fedték egymást, ami a szép nyomásnak egyik alapfeltétele. (Az egymást pontosan fedő sorok így nem hagytak nyomot a másik oldalon a sorok között, s a sorok fekete színének és a papír fehérjének a kontrasztja jól érvényesülhetett. A sorok fedése a szép nyomtatásnak ma is fontos esztétikai követelménye. (Később az íveket középen rögzítették, így a puncturák a kötéskor eltűntek a könyv gerincénél.)

Az ősnymtatványok időbeli elhatárolása

Áttekintettük azokat a jellemző ismertetőjegyeket, amelyek az ősnymtatványt megkülönböztetik az előző időszak könyvétől, a kódextől, illetve a későbbi korok könyveitől. Most már az a kérdés, hogy mely időpontok jelölhetők meg mint az ősnymtatványkor kezdő és záró dokumentumai. Az időbeli elhatárolás az ismertetőjegyek ismeretében sem egyszerű, hiszen a fejlődés rendkívül bonyolult, összetett és folyamatos, nem egyik napról a másikra alakul át az ősnymtatvány „modernebb” könyvvé. Problémát okoz az a körülmény is, hogy az ősnymtatvány (de általában a könyv) fejlődése *különböző szempontok szerint vizsgálható*. Vizsgálható külső, azaz alaki-anyagi és belső, azaz tartalmi szempontból. Alaki szempontból vizsgálva is más fejlődési tendenciát mutat a tipográfia, azaz a betűtípusok változása, s ismét mást a könyv egészének, összes külső ismertetőjegeinek az alakulása.

A tipográfiai fejlődést szem előtt tartva a fordulópont 1480 körül van, mert ettől az időtől kezdődik a betűk (betűtípusok) egységesebbé válása. Ha a könyv egészét szemléljük, akkor viszont 1500 tájára esik a korszakhatár, mert akkorra alakulnak ki azok a külső jegyek, amelyek az újkor könyvét jellemzik: a régi nagy fólió alakú könyvekkel szemben elterjednek a

kis-, főleg 8-ad rét alakú, könnyen használható könyvek; általánossá válik a címlap és lap-számozás; a kézi díszítést és illusztrálást teljesen kiszorítja a fametszet; egyszerűsödik a könyvek kötése és papírja stb. (Mindennek a társadalmi okáról lesz majd még szó).

A tartalmi szempontú fordulópont már a 16. századra, *1520 tájára esik*, amikor az 1517-ben kezdődő lutheri reformáció hatására megnövekszik a nemzeti nyelvű, különböző műfajú, új tartalmat hordozó irodalmi termékek száma.

Így aztán a kutatók az 1500-as esztendőben állapodtak meg, mint az ősnymtatványkor záró időpontjában. Ennek alapján: *ősnymtatvány minden nyomtatvány, amely Európában a könyvnyomtatás feltalálásától kezdve a 15. század végéig (1500. december 31-ig) szedés-nyomással készült.* Nem tekintjük tehát ősnymtatványoknak a táblanyomatokat, mert nem szedés-nyomással készültek. Nem ősnymtatványok továbbá az Európán kívül, tehát pl. Kínában és Koreában még Gutenberg előtt szedés-nyomással készült könyvek sem.

Az ősnymtatványok kutatása, könyvtári kezelése, meghatározása és számbavétele

Az ősnymtatványokat a könyvtárak ma általában *különgyűjteményként, az ún. ősnymtatványtárban* őrzik és kezelik. Elkülönítésüknek több oka van. Az egyik oka, hogy mint régi, eredetileg is meglehetősen kis példányszámban megjelent könyvek, ma már általában ritkák, s ennél fogva rendkívül értékesek. Ezért nagyobb védelmet biztosítanak nekik. (A legnagyobb értéket páncélszobában, páncélszekrényben őrzik).

A Gutenberg-féle 42 soros Bibliát pl. 1926-ban egy árverésen 250000 dollárért vásárolták meg. A másik ok, hogy - a későbbi kiadványoktól eltérő jellegzetességük miatt - feldolgozásuk speciális szakismereteket kíván meg, külön kézikönyvtárra van szükség a feltárásukhoz, különleges katalógusban tartják őket nyilván, s használatuk során is nagyobb védelmet kell nekik biztosítani). (De az ősnymtatványtár gyarapítása is sajátos problémákat vet fel, pl. aukciókatalógusok, antikvár-jegyzékek figyelése stb.)

Az ősnymtatványok gyűjtése, kutatása és számbavétele már a 17. században megkezdődött. Először *néhány nagyobb könyvtár* pl. a nürnbergi városi könyvtár (1643 - Johannes Saubertus) és a párizsi királyi könyvtár (1653 - Philipp Labbé) ősnymtatványainak a jegyzékét készítették el, de már a század végén (1688 - Cornelius a Beughem) *kísérlet* történt a világon bárhol fellelhető teljes *ősnymtatvány-állomány számbavételére* is, ami azonban - nem lévén meg ilyen nagy munkához a feltételek - csak hiányosan sikerülhetett. A 18. században tovább folyt a kutatás, újabb és újabb *ősnymtatvány-katalógusok és bibliográfiák* láttak napvilágot. (Michael Maittaire: *Annales typographici*. 1719-1741; Michael Denis: *Supplementum Annalium Michaelis Maittaire*. 1789; G. W. Panzer: *Annalen der alteren deutschen Littérature*. 1788-1805 és *Annales typographici*, (1793-1803).

A *döntő fordulat a 19. század első felében* történt, amikor 1826 és 1838 közt megjelentette Ludwig Hain „*Repertorium bibliographicum*” című munkáját (4 db). A mű gazdag anyagot tartalmaz, 16 ezernél több bibliográfiai tételt, azaz ősnymtatványt, igényesen leírva, a szerzők betűrendjében. Hain munkája azért jelent fordulatot az ősnymtatvány-kutatásban, mert elődeitől eltérően, akik csak tartalmilag írták le a műveket, ő *a tipográfiai sajátosságokat is jelöli*. Minden tétel elején megadja a megállapított szerzőt és címet (esetleg csak címet, pl. Biblia, Kalendárium stb., ahol nincs szerző), majd utána tipográfiaileg pontos szövegleírást ad: incipit és explicit; kolofon: a sormetszetet jelöli; az abbreviaturákat és ligatúrákat feltünteti. (E tipográfiai szempontú leírás a változatok, variánsok, utánnyomások megállapítása

miatt fontos!) Végül Hain csillaggal jelöli azokat a leírásokat, amelyeket saját maga, autopszia alapján készített.

Hain bibliográfiája a mai könyvtári gyakorlatban is használt munka. Azóta sem jelent meg ennél teljesebb ősnymtatvány-bibliográfia. Éppen ezért számos újabb és hasonmás kiadása van: legutóbb Milánóban adták ki 1948-ban.

Utána tovább folyt az ősnymtatvány-kutatás és a Hain-féle bibliográfiához *két fontos kiegészítés* készült el és jelent meg, ezek részben újabb műveket közölnek, részben helyesbítik Hain adatait:

W. A. Copinger: Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum. London, 1895-1902. 3 db. A mű első része kiegészítéseket közöl a Hain-nál is leírt tételekhez; a második rész 1. kötete 6619 új címet közöl, 2. kötete pedig mutató. Copinger kiegészítése kevésbé alapos munka, mint Hainé. Hasonmás kiadása: Milano, 1950.

A második kiegészítéseket tartalmazó munka - ahogy címéből is - Hain művével együtt már Copingerét is kiegészíti és helyesbíti: *D. Reichling: Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum.* Additiones et emendationes. 1-6. fasc. + Indices. Monachii 1905-1904.

Újabb 2143 ősnymtatvány leírása mellett tartalmazza az előzők kiegészítéseit és helyesbítéseket.

E három bibliográfia együttesen, egymást kiegészítve már közel 25000 ősnymtatványt foglal magába. Amikor közülük időrendben az utolsó, Reichling „Appendices”-e megjelent (1905-14), már folyamatban volt egy nagy vállalkozás, az ősnymtatvány-kutatás *eddig legnagyobb, nemzetközi méretű vállalkozása*, a világon bárhol fellelhető, összes ősnymtatványt tartalmazó *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* című (rövidítve GW) ősnymtatvány-bibliográfia előkészítésére és kiadására. 1904-ben alakult meg egy német bizottság Konrad Haebler híres ősnymtatvány-kutató vezetésével a bibliográfia létrehozására; ez a bizottság később nemzetközivé szélesbedett. Először a németországi könyvtárak ősnymtatványait dolgozták fel, majd kiterjesztették a munkát a külföldi könyvtárak ősnymtatvány-állományára is.

Az ősnymtatványok egységes feldolgozását a GW számára egy, a legmodernebb szempontok alapján kidolgozott instrukció, szabályzat biztosította. Ezt valamennyi, a vállalkozásba bevont könyvtár, illetve kutató megkapta, s ennek alapján készítette el címléírásait, majd küldte meg a Lipcsében működő szerkesztőbizottságnak. 1925-ben jelent meg nyomtatásban a GW 1. kötete, s 1938-ig 7 kötetét adták ki. 1940-ben megjelent a 8. kötet 1. füzet (Lieferung-ja), de ekkor a II. világháború miatt a kiadás megszakadt. A bibliográfia kézírata szerencsére átvészelte a háborút és Berlinben, a Deutsche Staatsbibliothekben őrzik. 1953-ban egy bizottság megkezdte a megmaradt címanyag kiegészítését, ellenőrzését majd sajtó alá rendezését és sor került a kiadás folytatására is. 1974-ben megjelent a 8. kötetből két füzet, 1978-ban pedig a GW teljes 8. kötete.

A GW célja tehát az, hogy a korunkig felfedezett összes ősnymtatványnak összefoglaló jegyzéke legyen. Az utolsóként megjelent 8. kötet az Fl betűknél végződik, s az eddig napvilágot látott 8 kötet összesen 10.001 tételt tartalmaz. Az összes fennmaradt ősnymtatvány számát - a végzett anyaggyűjtés alapján - 40-45000-re becsülik.

A GW az ősnymtatványok *rendkívül pontos leírását* adja, s ezen kívül közli a rájuk vonatkozó *irodalmat* (ha facsimile kiadás van, azt is) és *lelőhelyüket* is.

A leírás egységei

- a) bibliográfiai összefoglalás (szerző, cím megjelenés helye, nyomdász, esetleg kiadó is, megjelenés éve, rétnagyság);
- b) kolláció, kollacionálás (terjedelem: teljes levélszám; a kollációs képlet: az ívfüzetek betűjelei és levélszámai; a levélszám kitevő formájában az ívjel betűje felett; hasábok száma; a sorok egy levélen; betűtípus);
- c) szövegleírás (incipit, explicit, kolofon; esetleg privilégiumok, nyomdászjelvények, tartalomjegyzék; sormetszetek, a gót- és antikva-szedés jelölése; több mű egybenyomása esetén külön incipitek, explicitek stb.)
- d) irodalom (facsimile kiadások is)
- e) lelőhelyek.

* * *

Az ősnymtatványok meghatározása gyakran nem könnyű feladat. Említettük, hogy nem egyszer előfordul, hogy a műnek nincsen sem incipitje, sem explicitje, sem kolofonja, nem tünteti fel sem a kiadás helyét, sem az évét, sem a nyomdászt. Továbbá elég sok az ősnymtatványok közt a csonka példány; s ez esetben többnyire a mű eleje és vége hiányzik, ahol az incipit, explicit és a kolofon adatai lennének találhatóak. Ha van kolofon, az sem ad minden esetben biztos támpontot: utánnyomás esetén pl. az utánnyomó nyomdász privilegizált műveknél a büntetéstől félve nem egyszer hamis adatokat közöl a nála megjelent kiadásban (nem egyszer az utánnyomott kiadásért).

E nehézségek miatt *az ősnymtatvány-kutatásnak kifinomult, fejlett módszerei* alakultak ki, amelyek segítségével meg tud határozni adatokat nem tartalmazó ősnymtatványokat is.

- a) a *betűtípusok* alapján. A betűk betűmetszőként eltérőek és egyediek. A betűtípusok eltéréseire K. Haebler „Typenrepertorium der Wiegendrucke” című művében állított fel csoportokat. A gót betűtípusokat a nagy M, az antikvákat pedig a nagy Q alapján csoportosította nyomdák szerint;
- b) a *sorok távolsága* alapján. A sorok egymástól való távolsága is jellemző az egyes nyomdákra. 20 sor méret: az 1. sor alapvonalától a 20. sor alapvonaláig mért távolság;
- c) a nyomtatáshoz használt *papír vízjegyei* alapján;
- d) a *díszítő elemek és a kötés vizsgálata* alapján.

Mindezeknek a módszereknek közös, együttes alkalmazása vezet eredményre. A meghatározás legkönnyebben azonban az ismertett *ősnymtatvány-bibliográfiák alapján*, a Hain és kiegészítései, valamint a GW (F betűig) alapján történhet meg. Ősnymtatvány-bibliográfiaként használhatók az egy-egy ország ősnymtatvány-állományáról készült *ősnymtatvány-katalógusok* is. Nagy anyagot tartalmaz pl. az angol nemzeti könyvtár, a British Library katalógusa, de jelentek meg katalógusok pl. Belgium, Franciaország és Olaszország ősnymtatványairól is.

A magyarországi *ősnymtatvány-gyűjtemények* közül leggazdagabb az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatványtára (1748 darab), továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtáré (1159 darab) és a budapesti Egyetemi Könyvtáré (1035 darab), de számos ősnymtatványt tartalmaz néhány nagy múltú katolikus és protestáns egyházi könyvtár is (pl. Kalocsa, Székesfehérvár, Esztergom, Pannonhalma, Győr vagy Debrecen stb.).

A hazai *ősnymtatványokról* is jelentek meg *katalógusok* már az elmúlt században:

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő ősnymtatványok jegyzéke. Összeáll. Hellebrandt Árpád. Bp. 1886. XVI. 380 p.;

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke: 1. Ősnymtatványok. Leírta Horváth Ignác. Bp. 1895- VIII., 288 p.

A magyarországi *ősnymtatvány-kutatásnak az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatvány-tára a központja*. 15 katalógusból álló gazdag katalógusrendszert épített ki, amely sokoldalúan tárja fel az anyagot. Van betűrendes szerzői, nyomdászok szerinti, időrendi, megjelenési helyek szerinti, az egykori tulajdonosok szerinti katalógus, kötéskatalógus stb. Az állományt igen sokoldalúan feltáró katalógusrendszer hatékonyan tudja szolgálni a könyv- és nyomdászattörténeti, valamint az irodalom- és tudománytörténeti kutatást is. Van ezen kívül az Országos Széchényi Könyvtárban egy központi ősnymtatvány-katalógus is, amely tartalmazza az összes magyarországi nyilvános könyvtárban található ősnymtatvány leírását. Ennek a központi katalógusnak alapján jelent meg a *magyarországi ősnymtatványok bibliográfiája*, katalógusa:

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ediderunt: Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. I-II. Bp. 1970.

A könyvkultúra a 16. században

A 16. század eleje *új korszak kezdete* az európai nyomdászat történetében. Új korszak kezdete több szempontból is.

1) Ekkor alakulnak ki a *könyv modern alaki jegyei*, melyek lényegében még a mai könyvre is jellemzőek: azaz a könyv mai alakja, anyaga, beosztása és szerkezeti felépítése. Az ősnyomtatványok többsége nagyalakú, ívrét (fólió-) illetve negyedré (kvart-) alakú könyv volt; most egyre gyakoribb, eléggé általános lesz a kis, nyolcadrét (oktáv-) alakú, zsebben hordható, könnyen forgatható könyv.

E formai átalakulásnak *társadalmi okai* vannak. A *polgárosodás* terjedésével mindinkább szaporodik a kis keresetű, anyagilag kevésbé tehető olvasók száma. Az alsóbbfokú iskolázás és az egyetemi oktatás fejlődésével megnő a tanulók száma, akik ugyancsak olcsóbb kiadványokat igényelnek s olyan kis formátumú kiadványokat, amelyeket könnyen tudnak forgatni, magukkal vinni az iskola és otthonuk, szállásuk között.

E kis, nyolcadrét alakú könyv *megteremtője Aldus Manutius* (a későbbiekben, a humanista nyomdászok közt bővebben lesz róla szó), s ugyancsak az ő kiadványaiban terjed el a lap-számozás is, amely az ősnyomtatványokban csak elvétve fordul elő.

Általánossá válik a 16. század elején a különálló, modern értelemben vett címlap is.

A könyv alakjának és szerkezeti beosztásának alakulásával együtt jár *anyagának megváltozása* is. Az ősnyomtatványok kötése, pergamenje vagy papírja kiváló minőségű, de nehéz, súlyos anyagból készült, amely azonban nem illett a kisalakú könyvekhez, illetve nem volt alkalmas olcsó, könnyen kezelhető könyvek előállítására. A kötéshez a régi erős, nehéz marhabőr helyett vékonyabb és könnyebb kecske- és birkabőrt használtak, a kötéstábla sem fából készült, hanem korábbi nyomtatványokból, ragasztott papírlemezt burkoltak a kecske- vagy birkabőrrel. (Az ilyen korábbi nyomtatványokból készült, ragasztott kötéstáblákból később számos, ismeretlen nyomtatványtöredéket, nem egyszer unikumot áztattak ki).

A kötéshez és kötéstáblához felhasznált újabb anyagok nemcsak könnyebbek, de egyben olcsóbbak is voltak, hiszen az újabb könyvvel szemben fontos igény volt - a könnyen kezelhetőség mellett - az olcsóbb ár is. E két szempont szem előtt tartása vezetett a könyv belső anyagának megváltoztatásához is. A 16. század nyomdásza pergamenre már nem nyomtattak (a néhány kivételesen pergamenre nyomtatott kiadvány elhanyagolható), sőt a pergament utánzó vastag ősnyomtatvány-papírt is könnyebb, gyorsabban, nagyobb tömegben és olcsóbban előállított papír váltotta fel. A 16. század elején a papírárak 1/3-dal alacsonyabbak lettek, mint az előző időszakban voltak.

A *betűtípusokat* tekintve: a gót betűvel szemben egyre jobban *elterjed az antikva*, s kialakul az antikvának a dőlt változata, a dőlt humanista kézírást utánzó *kurzív*, amely szintén Aldus Manutiusnál jelenik meg első ízben. (Az a szabványosítási, egységesítő tendencia tehát, amely a könyv előállítása és megformálása terén már az ősnyomtatványkor utolsó két évtizedében tapasztalható volt, most, a 16. század első évtizedeiben teljesedik ki).

2) A modern könyvforma kialakulása, s a könyv előállítása mellett lényegesen *fejlődik a kiadásügy és a könyvkereskedelem*, a könyvterjesztés is. Kialakul néhány európai könyvkereskedelmi központ, köztük legnevezetesebb *Lipcse és Frankfurt am Main* Németországban. A két német kereskedőváros híres vásárain a különböző árucikkek közt a 16. század óta megtalálhatók számos európai könyvkereskedő és kiadó cég kiadványai is. Évente kétszer,

tavasszal húsvétkor, ősszel pedig Mihály napján tartottak vásárt Lipcsében és Frankfurt am Mainban. E vásárokon találkoztak egymással a német és külföldi nyomdászok, kiadók és könyvkereskedők is, s kicserélték egymás közt, illetve átadták egymásnak áruikat. A vásárok közti időben raktárokat béreltek, ahol megmaradt áruikat tárolták, majd a közbeeső időben is árusították a könyveket, azaz könyvkereskedéseket nyitottak, a kereskedések vonzották a nyomdászokat s így fejlődött a két város a német, sőt az európai könyvkultúra két fontos centrumává. (Ma is nagy a jelentőségük!). A lipcsei és frankfurti vásárookra vitt könyvekről már a 16. századtól kezdve katalógusokat, ún. *vásári katalógusokat* (Messkatalog) adtak ki. Az első Frankfurtban 1564-ben, Lipcsében pedig 1594-ben jelent meg.

3) Az alaki és anyagi változások, továbbá a kiadásügy és a könyvkereskedelem mellett jelentékenyek azok a *tartalmi, műfaji és nyelvi újítások* is, amelyek a 16. század könyvkultúráját jellemzik. A nyomdászat, a könyv ismeretközlő funkcióját, agitatív és propagandisztikus lehetőségeit igénybe vették a kor különböző szellemi, tudományos, társadalmi és vallási mozgalmai, s ezek jellegének megfelelően új tartalmi jegyekkel gazdagodott a könyvkultúra. Már az ősnyomtatványkorban is jelentek meg ókori klasszikus művek, de most egy külön, jellegzetes irányzat, a *humanista nyomdászok* sajátos csoportja állítja tevékenységét a humanizmus szolgálatába. Ők, a kor jeles humanista tudósaival együttműködve, külsőleg szép, reneszánsz stílusú ókori klasszikus műveket adnak ki, s ugyanakkor rendkívül nagy figyelmet fordítanak a kiadott szövegek helyességére, filológiai pontosságára. Közzéteszik a korabeli humanisták irodalmi és tudományos munkáit, köztük földrajzi és természettudományi tárgyú könyveket, de túlnyomó többségüket még latin és görög nyelven.

Radikális tartalmi, nyelvi és műfaji átalakulást a *reformáció és a parasztháború* jelent az 1520-as évektől. Luther Márton mint a reformáció, Thomas Müntzer pedig mint a parasztháború vezetője elsőként állítják tudatosan egy népmozgalom szolgálatába a könyvet, mint harci, propagandisztikus és felvilágosító eszközt. Éppen ezért a reformáció nyomdászai főleg *nemzeti nyelvű kiadványokat* nyomtatnak. A nép anyanyelvén olvashatja a bibliát, a számos vitairatot, röpiratot, gúnyiratot, de a népkönyveket és a kortárs szépirodalom különböző válfajait is. Ezek a nyomtatványok magas példányszámban jelentek meg, a néhány száz példányban megjelent ősnyomtatványokkal és humanista művekkel szemben több ezres példányban.

A reformációval szembeforduló *ellenreformációs törekvések vezetői, irányítói* többek közt - így pl. a cenzúra mellett - ugyancsak a nyomtatott betű fegyveréhez nyúlnak, s ők is magas példányszámú, anyanyelvű kiadványokkal igyekeznek maguk mellé állítani a tömegeket. A későbbiek során *felekezetekre szakadó reformáció irányzatai* megint csak a könyvet veszik igénybe egymás elleni harcaikban. Ilyen módon válik tehát a könyv harci és felvilágosító eszközzé a különféle 16. századi mozgalmak szolgálatában.

E mozgalmak - a humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció - kezdete időben követi egymást, de egymás mellett léteznek, tevékenykednek és hatnak; a humanizmus időszaka belenyúlik a reformációba, s a reformációt hamarosan követi és időben együtt él vele, harcol ellene az ellenreformáció, sőt mindkettő áterjed a következő, a 17. századba is. Ezért a szolgálatukban álló *könyvek stílusa* sem tér el egymástól alapvetően. A humanista nyomdászok által kialakított *reneszánsz* könyvstílus, bár hanyatló formában, de tovább él a reformáció szolgálatában álló művekben, ugyanekkor már itt jelentkezik az ellenreformáció időszakára jellemző *barokk stílus* és világszemlélet. Az illusztráció és könyvdíszítés eszköze a 16. század első felében még szinte kizárólagosan a *fametszet*, a 16. század második felében azonban mindinkább utat tör magának, s majd a 17. században válik szinte egyeduralkodóvá a barokk könyv illusztrációs eszköze, a *rézmetszet*.

A humanista nyomdászat

A humanista nyomdászok sajátos nyomdásztípust, nyomdászcsoporthoz képviselnek. Tevékenységük fő jellemzői:

- a) tudományosan magasan képzett és a *görög-latin, ókori klasszikus irodalmat* a humanizmus szellemében tudatosan és odaadóan szolgáló egyének;
- b) nyomdászati és kiadói tevékenységével legtöbbjük támogatja a *korabeli humanista irodalmat* is, és
- c) igényesen, magas művészi színvonalon kiállított, *szép könyvek* kerülnek ki nyomtatóműhelyeikből.

A könyvkultúra történetében tehát kiadványaik tartalmával és külsejével egyaránt sajátos irányzatot képviselnek.

A klasszikus görög és latin auktorok pompás kiadásával természetesen csak egy szűk tudósi kör, kis létszámú közönség számára nyújtanak olvasnivalót, az olvasóbb kiadványokat, az ún. népkönyveket legtöbbjük lenézi. Az irányzat Itáliában fejlődik ki, majd áttérjed Európa számos országára.

Itália

Ahogy a humanizmusnak Itália a hazája, úgy a *humanista nyomdászat* is itáliai földön virágzik elsősorban, sőt *megteremtője* is olasz nyomdász, - ahogy láttuk - *Aldus Manutius*. Itáliának szinte minden városában van már nyomda a 16. században, s a század elején a legjelentékenyebb nyomdászok a humanizmus szellemében működnek. Működésük eredményeként a tartalmilag kiemelkedő reneszánsz stílusú könyvek egész sora lát napvilágot. Az olasz könyv történetének éppen a humanizmus korára az egyik kiemelkedő időszaka.

A nyomdahelyek közül most is kiemelkedik *Velence*, itt működik Aldus Manutius is.

Aldus Manutius

Már az ősnymdászok között is említett Aldus Manutius, a híres velencei mester, egyben az első kiemelkedő humanista nyomdász is. Négyéves előkészület után, 1494-ben nyitotta meg műhelyét és kezdte meg nyomdász munkásságát. Főként pályája kezdetén elsősorban a *görög klasszikusok* iránt érdeklődött. Műhelyéből 1495-től görög klasszikusok egész sora került ki; legnevezetesebb közülük egy 5 kötetes Arisztotelész-kiadás, amelyet kurzív (dőlt) görög nyomdai betűkkel nyomtatott. Aldusnak e szép görög kurzív típusa hosszú időn át hatott a görög nyelvű nyomdatermékek kiadóra.

Velencei nyomdája körül egy tudós kör alakult ki, s e tudósokkal nézette át és korrigáltatta, készítette elő kiadásra a kiválasztott klasszikus műveket. Olyan nagyhírű mester volt, hogy *Erasmus* is meglátogatta Velencében, de baráti kapcsolata volt magyar humanistákkal is.

Aldus munkássága a 16. század elejétől új korszak kezdetét jelenti a nyomdászat s általában a könyvkultúra történetében: ő teremti meg a *mai kisalakú könyvet*. A nagy formátumú ősnymtatványok és negyedréte alakú kiadványok után oktáv alakú, zsebben is elférő, könnyen kezelhető könyveket ad ki, amelyek nemcsak a könnyebb használhatóság tekintetében, de művészileg is felülmúlják azokat. Tipográfiai ízlésesek, a szöveg és a margó aránya rendkívül esztétikus, minden vonatkozásban ízléses az Aldus-féle új könyvforma. Fametszeteket is használ néha, de nagyobb eredmény, hogy csupán *tipográfiai eszközökkel* is művészetit tud

alkotni, amit elsősorban szépen metszett, szép formájú betűivel ér el. *Antikvája* felülmúlja Jenson korábbi híres antikváját is. Folyamatosan tökéletesíti e típusát, s így ér el tökéletes tipográfiai harmóniát kiadványaiban. Nagybetűi valamivel alacsonyabbak, mint ugyanazon típusú kisbetűinek felső szárai, s így jól belesimulnak a szedés egészébe, nem bontják meg egységét.

Aldus Manutius volt a *kurzív (dőlt) nyomdai betű megalkotója* is. A humanista kézírás dőlt betűje alapján hozta létre e nyomdai betűjét, s elsőként 1501-ben Vergilius műveinek kiadását készítette vele. (Csak a kisbetűk kurzívak, a nagybetűk álló antikvák a kiadványban). Az általa használt kurzívet az ő tervei alapján a híres bolognai betűmetsző, *Francesco Griffo* metszette.

A 16. század elejétől, 1502-től használta Aldus *híres nyomdászjegyet*: a horgonyt a rátekerődő delfinnel és ALDUS-felirattal.

Aldus könyvei jellegzetes egyéni szépségük révén kiemelkednek az általában nagyon szép humanista nyomtatványok közül is. Külön „aldinák” megjelöléssel emlegeti őket a nyomdászati- és könyvtörténet, s a későbbi könyvgyűjtők legkeresettebb gyűjtési tárgyát képezik e kiadványok.

Aldus 1515-ben bekövetkezett halála után velencei műhelye a 16. század végéig a család tulajdonában maradt. 1533-tól legfiatalabb fia, *Paulus Manutius* vezette, aki kiemelkedő filológus volt s atyja szellemében munkálkodva ismét magasra emelte. Az ő halála után, 1574-től fia, az *ifjabb Aldus Manutius*, ugyancsak jelentékeny filológus, lett a tulajdonos, őt azonban 1590-ben meghívták a Vatikáni nyomda, a Stamperia Vaticana vezetőjének, s ekkor a velencei Aldus-műhely megszűnt.

* * *

Aldus mellett a legjelentékenyebb olasz humanista nyomdász *Gabriele Giolito* volt. Eleinte atyjával együtt dolgozott, de 1541-ben önállósította magát, a műhelye akkor lendült fel, amikor az Aldus-nyomda a század közepétől lassan hanyatlani kezdett. 586 mű került ki a Giolito-nyomdából, amely kezdetben a humanizmus szellemében főként az olasz nemzeti irodalmat támogatta. Ariosto neves kortárs költő főművét, az Orlando furiosot (Örjöngő Lórándot) pl. 28 kiadásban bocsátotta ki, de számos Boccaccio- és Petrarca-kiadást is nyomtatott. Aldus tipográfiai irányzatával szemben Giolito az *illusztrált könyvet kedvelte*, kiadványai választékosan szép reneszánsz illusztrációkkal és könyvdíszekkel jelentek meg.

E humanista szellemű tevékenységet az ellenreformáció nem nézte jó szemmel, az inkvizíciótól fenyegetve Giolito 1560-tól irányt változtatott: ettől kezdve katolikus vallási és liturgikus művek jelentek meg nála; sőt 1559-ben ő nyomtatta ki az Index librorum prohibitorumot, azaz a katolikus egyház által eltiltott könyvek jegyzékének az 1. kiadását is.

* * *

A vezető olasz humanista nyomdák közé tartozott *Filippo Giunta* műhelye is Firenzében. Ő előbb görög, majd latin és olasz klasszikusokat bocsátott ki Aldus stílusában. Nyomdájának termékeit „*giuntinák*” néven emlegeti a nyomdászattörténet.

Svájc

Itáliától északra, Svájc területén is nyomdászok egész sora tevékenykedett a humanizmus és az új tudományos ismeretek szellemében. A svájci nyomdászvárosok közt *Bázel* állt az első helyen, s e kiemelkedő helyét elsősorban Johannes Frobenius munkásságának és a vele baráti viszonyban lévő Rotterdami Erasmusnak köszönhette.

Johannes Frobenius

Kiemelkedő humanista nyomdász volt, s csak tudományos könyvek kiadásával foglalkozott, a tömegkönyvekről elítélően nyilatkozott a Bázelen működő Johannes Frobenius. Kezdetben teológiai és jogi munkákat nyomtatott, az 1510-es évektől azonban teljesen a humanista iránynak szentelte tevékenységét, s ő lett *Erasmus műveinek fő nyomdása*.

1513-ban adta közre első humanista nyomtatványát, Erasmus egyik munkáját a szerző tudta és beleegyezése nélkül. Erasmus a következő esztendőben, 1514-ben azért ment Bázélbe, hogy e kalózkidásért felelősségre vonja Frobeniust, találkozásuk és megismerkedésük azonban összeütközés helyett egész életükre terjedő barátságot eredményezett. *Erasmus Rotterdamból Bázélbe telepedett át*, ahol Frobenius háza lett az otthona. Ettől kezdve Erasmus számos munkáját adja ki, amelyeknek szövegét a kiadás során maga a tudós szerző gondozta. De Erasmus más művek kiadásában is segédkezett Frobeniusnak, egyik legjelentékenyebb közös kiadványuk az *Újtestamentum* görög nyelven, latin kommentátorokkal. E fontos mű 1516-ban jelent meg, s azóta is mint a teológiai szövegkritika fő teljesítményét tartják számon.

Luther fellépése idején Frobenius kezdetben támogatja a nagy reformátor tevékenységét, kinyomtatja Luther latin nyelvű műveit. Luther és Erasmus szembekerülésekor azonban kitart Erasmus mellett, s kiadja Lutherrel vitázó művét, egy, a szabad akaratról szóló munkát.

Frobenius Erasmus mellett más kiemelkedő tudósokkal is együtt dolgozott, s a latin és görög nyelvű munkák legjelentékenyebb nyomdászává fejlődött. Kiadványai formailag is remek alkotások, mondhatni, hogy Aldus művei mellett a legszebb 16. századi könyvek, sőt a könyvművészet történetének általában is kiemelkedő remekei. Nagyon *kedveli a könyvdíszeket*, nagy gondot fordít szépségükre, s a szövegbe való harmonikus beilleszkedésükre. Kiváló illusztrátorokat foglalkoztatott, több művét a kor legnagyobb német festője, az *ifjabb Holbein* illusztrálta.

Frobenius nyomdáját halála (1527) után fiai, majd unokái vezették tovább a 17. századig.

Németország

A humanista nyomdászat a német könyvnyomtatás történetében is kiemelkedő korszak. *I. Miksa császár*, aki rendkívül becsvágyó uralkodó volt (1459-1519), mint nagy könyvbarát a nyomdászatot is támogatta. A könyv azonban nem pusztán művészi szempontból érdekelte, felismerte a nyomdászat propagandisztikus erejét is. Ezért számos olyan művészi értékű kiadvány létrehozására adott megbízást, amely saját magáról szólt, azaz a császár személyét és politikáját magasztalta. Nyomtatva tette közzé a birodalmi politikáját szolgáló felhívásokat, híradásokat és jelentéseket is. Mint a művészetet igazán értő uralkodó a korabeli jelentékeny német *művészek egész sorát foglalkoztatta*, mint könyvillusztrátorokat és betűtervezőket (köztük pl. *Dürert* is), s *legnagyobb nyomdai vállalkozásait* a kor jeles német nyomdászára *Johann Schönspergerre bízta*.

Johann Schönsperger és a fraktúr betű

Németország területén Johann Schönsperger, aki 1481 és 1523 közt Augsburgban működött, volt a humanista kor legnagyobb nyomdása. Őt bízta meg tehát Miksa császár az emléket megőrkítő művek kiadásával. E művek: egy *Imádságoskönyv* (Gebetbuch), a császár tetteit dicsőítő *Theuerdank*, majd folytatása a *Weisskunig* (weiser König = bölcs király), és a *Pforte der Ehren* (Dicsőség kapuja). Mindezek a munkák fametszetekkel illusztrált művészi kiadványok, amelyekhez a *legnagyobb német festők és grafikusok* készítették a díszeket és

illusztrációkat, pl. Dürer, Lucas Cranach, Burgkmair, Schaufelein stb. Maga Dürer, a reneszánsz kor egyik legnagyobb és legsokoldalúbb művésze (festő, grafikus, nyomdász, építész, szobrász, író), csak a Dicsőség kapujához 192 fametszetet készített, amellyel három év alatt készült el. E művészi fametszetekkel Schönsperger és művész munkatársai a könyv-illusztrálás legmagasabb csúcsát érték el.

Dürer, mint *nyomdászati szakíró* is kiemelkedő egyéniség. 1525-ben jelent meg a betűszerkesztésről szóló híres munkája, amelyet 63 saját rajzú ábrával illusztrált. E műben arra ad útmutatást (magyarra fordított címe is „Útmutatás a körzővel és vonalzóval való szerkesztéshez, vonalakban, síkokban és testekben”), hogyan lehet körzővel és vonalzóval helyes arányú betűket szerkeszteni. A könyv mind a mai napig a betűrajzolók fontos forrásműve.

Schönsperger kiadványai nemcsak könyvdíszek és illusztrációik révén váltak művészi alkotásokká, a nagy nyomdász tevékenysége fordulópontot jelent a német betűtörténetben is. Munkatársaival együtt ő a német nyelvterületen általánosan elterjedt *fraktúr betű megteremtője*. A gót betű alapján hozta létre az új betűtípust; a szögletes, kissé merevnek ható gót betűt cirádássá, díszesebbé tette, ugyanakkor kacsaringókkal ellátva mozgalmasabbá és könnyedebbé is.

A későbbi német nyomdászok, különösen a barokk korban, túldíszítették és túl cirádássá formálták a Schönspergernél még ízletes fraktúrt. Egyszerűsítésére a 18. század végén, a klasszicista antikva hatására került sor.

* * *

Schönsperger augsburgi nyomdája mellett számos német nyomda szolgálta a humanizmus ügyét. Számos jeles nyomdász tevékenykedett pl. *Strassburgban*, a legnagyobb közülük *Johann Gröninger*. Ő szép kiállítású kötetekben adott ki latin klasszikus szerzőket, pl. Horatius, Terentius és Vergilius műveit, de a kortárs humanista írók munkáinak (pl. Ulrich Hutten) a közzétételét is vállalta. A 200-nál több fametszetet tartalmazó Vergilius-kiadása Schönsperger illusztrált kiadványaival vetekszik.

Franciaország

Franciaország nyomdászata is jelentékenyen fejlődött a 16. században, sőt a legtöbb nagy humanista nyomdász az ország területén működött. *I. Ferenc* francia király (ur. 1515-1547) élénken érdeklődött a művészetek, az irodalom és tudományok iránt, uralkodása a francia reneszánsz virágzásának az időszaka. Műveltségpártoló tevékenysége a nyomdai művészetre is kiterjedt, uralkodása alatt egy időben *40 nyomda működött Párizsban*. Párizs mellett elsősorban továbbra is Lyon s mellette Genf játszott szerepet a francia nyomdászatban.

Ugyanakkor, amikor az uralkodó és a hatalom támogatta a könyvkiadást és könyvnyomtatást, szigorúan fel is lépett ellene, ha kiadványaival a fennálló rend vagy a vallás érdekeit veszélyeztette. Így a 16. században számos francia nyomdász kapott privilégiumot, előkelő címet és rangot, de többet közülük üldöztek, menekülésre kényszerítettek vagy éppen máglyahalálra ítélték. Vallási szempontból továbbra is a Sorbonne teológiai fakultása volt a legfőbb ellenőrző hatóság.

A francia könyvek *stílusa kezdetben gótikus* hatást mutat, - ahogy a képzőművészetben és építészetben is kiemelkedő a francia gótika - de *hamarosan reneszánsz jellegű törekvések* ismerhetők fel a humanizmus szellemében.

* * *

Az első francia humanista nyomdász *Jodocus Badius* volt, aki itáliai egyetemeken szerzett alapos humanista műveltséget, majd korrektorként dolgozott Lyonban. Kitanulta a nyomdászatot is és 1503-ban saját nyomdát nyitott Párizsban, s 1535-ig görög és római klasszikusokat és kortársak műveit nyomtatta, köztük pl. Rotterdami Erasmus korai műveit. Badius egyik lányát a híres Etienne nyomdászcsalád egyik tagja vette feleségül s így a Badius-nyomda beolvadt az Etienne-nyomdába.

Az E(s)tienne-nyomdászcsalád

Az Etienne-család (latinosan Stephanus-család) tagjai voltak a legnevezetesebb francia humanista nyomdászok. Mintegy másfél századon át Franciaországban, de egész Nyugat-Európában kiemelkedő szerepet töltek be.

A párizsi Etienne-nyomdát az 1500-as évek elején (1504) *I. Henri Etienne* alapította. Az ő fia, *Robert Etienne* alapozta meg a nyomda hírnevét, 1525-ben vette át a vezetését. Felkészült humanista tudós filológus volt, a humanizmus keresztény színezetű irányzatát képviselte. Ókori klasszikus szerzők mellett bibliakiadásokat is nyomtatott. Az egész korabeli tudományos világ *Thesaurus Linguae Latinae* című munkáját fogadta legnagyobb elismeréssel. A műnek maga Robert Etienne volt a szerzője, s 1532-től több javított kiadásban jelentette meg nyomdájában. Párizsi háza tudósok találkozó és vitatkozó helye volt. *Nyomdájában korrektorként* működött egy időn át *Geofroy Tory*, aki később önálló könyvkereskedő lett és saját nyomdával és kiadóval is rendelkezett Párizsban, de kapcsolatát az Etienne-családdal ezután sem szakította meg.

Geofroy Torynak nagy szerepe volt abban, hogy a *fraktúr betű nem terjedt el*, s nem szorította ki az antikva-típust Európa nagy részében. A Schönsperger-féle fraktúr ugyanis megalkotása után hamarosan kezdett Németország határain túl is elterjedni és Franciaországban is tért hódított. Tory éppen ekkor tért vissza Olaszországból, ahol a klasszikus kultúra és a szép latin antikva hatása nyomán szembeszállt a fraktúr terjedésével. Nevezetes munkát írt, a *Champ fleury*-t (1529), amelynek első kötetében a francia nyelv jellegzetességeit és a francia helyesírás szabályait tárgyalta, s lényegesen hozzájárult vele a későbbi francia helyesírás kialakulásához. A mű második kötetében a betűkről, alakjukról, arányaikról értekezett, s ennek során lépett fel a fraktúrral szemben. Ugyanitt ír a szöveg és az illusztrációk viszonyáról is, s élesen bírálja a német hatásra Franciaországban is elburjánzó naturalisztikus és túlzottan díszes, cirádás illusztrációkat és könyvdíszeket, s arra a konklúzióra jut, hogy a reneszánsz motívumokhoz csak az antikva illik harmonikusan, de azt is leszögezi, hogy az illusztrációkkal és könyvdíszekkel nagyon mérték tartóan kell bánni. Könyvművészeti elveinek rövid foglalata: *antikva betű és reneszánsz ízlés a könyvillusztrálásban és könyvdíszítésben*.

Tory könyvének rendkívül nagy lett a hatása. *I. Ferenc királyi nyomdásszá nevezte ki*, és nyomdászati elvei hamarosan átkerültek a nyomdászat gyakorlatába is. *Az ő elveitől ösztönözve metszett egész sor új antikva betűt Claude Garamond*, az Etienne-nyomda híres betűmetszője. A Garamond-féle antikvák rendkívüli szépségükkel felülmúlták Jenson és Aldus típusait is, és két évszázadon át népszerűek voltak Franciaországban és Európa más országaiban is, s ezzel gátolták a fraktúr elterjedését és meghonosodását Németországon kívül.

Közben Robert Etienne kiadta a bibliát az Erasmus-féle szövegjavításokkal, amiért a Sorbonne teológusai őt is megtámadták. Pár évvel korábban (1546) hasonló támadás miatt akasztófára került Dolet, lyoni nyomdász, ezért *Robert Etienne* az üldözéstől félve 1550-ben *áttelepült a kálvinista Genfbe*, ott maga is áttért a református hitre és francia nyelvű vita-iratban szállt szembe a Sorbonne professzoraival.

Robert Etienne-nek két fia volt, mindkettő atyja mesterségét folytatta. Közülük az idősebb, az *ifjabb Robert Etienne* atyja menekülése után is *Párizsban maradt*, ő örökölte és vezette tovább a párizsi nyomdát. Fiatalabb fia, *Henri Etienne atyjával Genfbe távozott* és 1559-ben átvette a genfi műhely vezetését. Nyomdászati tevékenysége mellett - atyjához hasonlóan - komoly tudományos munkát is folytatott, sőt ezen a téren felül is múlta őt. Atyja *Thesaurus Linguae Latinae* című munkájának mintájára a görög nyelvről írt tudományos munkát *Thesaurus Linguae Graecae* címen. A mű 1572-ben jelent meg. Olaszországi könyvtárakban végzett kutatómunkája során megtalálta Anakreón görög költő verseinek kéziratát. Üzleti tevékenysége sikertelenebb volt tudósi munkájánál, gyakran küzdött anyagi nehézségekkel, a Fuggerek pl. többször kisegítették pénzzavaraiból.

A genfi Etienne-nyomda megszűnt a 16. század vége felé, a párizsi a 17. század közepéig, 1664-ig működött.

Etienne Dolet

Lyonban, amely már az ősnymdászat korában híres francia nyomdászváros volt (itt dolgozott pl. Petrus Hungarus magyar származású nyomdász), rendezett be magának 1538-ban nyomdát Etienne Dolet.

Nemcsak mint nyomdász, hanem mint *neves humanista író* is figyelemreméltó volt, világnézetileg, politikai elveivel meghaladta korát. Munkáit saját nyomdájában adta közre, pl. egy tudományos művet a latin nyelvről, de számos, a nagyközönségnek szánt népkönyvet, brosúrát, politikai szatírákat is, amelyekben a hatalmon levőket s a parlamentet támadta. E politikai támadásai miatt bíróság elé idézték, amely halálra ítélte, de a király megengedte neki, hogy törvényesen védje magát, s éles logikával sikerült is módosíttatnia a halálbüntetést kimondó ítéletet.

A humanisták és a humanista nyomdászok nagy többségétől eltérően *rokonszenvezett a néppel és népmozgalmakkal*. 1538-ban pl. a sztrájkoló lyoni munkások mellett foglalt állást. Néhány év múlva ateizmussal és eretnekséggel vádolva szabtak ki rá halálbüntetést, de most a király kegyelmezett meg neki. Végül *1546-ban mégis kivégezték*; a Sorbonne professzorai adták az inkvizíció kezére, mivel szerintük egyik munkájában a lélek halhatatlanságát tagadta. Emiatt Párizsban felakasztották és holttestét elégették. Később máglyája helyén, a Maubert-téren szobrot emeltek neki.

Németalföld

Németalföld szellemi életére nagy hatással volt a 16. században a híres németalföldi származású humanista, *Rotterdami Erasmus* munkássága. Az ő hatására szép klasszikus kiadásokat bocsátottak ki a németalföldi nyomdák. A legjelentékenyebb nyomdahellyé Antwerpen emelkedett, mellette Brüsszel, Deventer és Leiden nyomdászata méltó említésre még. Antwerpenben tekintélyesen megnövekedett a nyomdai műhelyek száma, itt működött a 16. század közepétől Christoph Plantin, Németalföld legnagyobb nyomdászgyénisége.

Christoph Plantin

Az Antwerpenben működő, francia származású Christoph Plantin a *nagy francia nyomdászok tanítványa és utánzója* volt. Franciaországban tanulta ki a nyomdászatot és könyvkötést és 35 éves korában, 1549-ben telepedett le Antwerpenben, ahol könyvkötő műhelyt, majd 1555-ben nyomdát is rendezett be.

Munkássága eleinte nem keltett figyelmet, egy 1562-ben nála kiadott *tiltott imádságos könyv* miatt fordult feléje a hatóságok figyelme. Felelősségre is vonták érte, s bár védekezésében azt állította, hogy alkalmazottai készítették az ő tudomása nélkül, az inkvizíció elől el kellett menekülnie. *Párizsban töltött el ekkor egy esztendő*t, amely esztendő fordulatot jelent Plantin pályáján.

Megismerkedett a híres francia nyomdászok kiadványaival, betűkészletet rendelt antwerpeni nyomdája számára a legnagyobb francia betűmetszőktől (pl. Garamondtól és Granjontól), s ettől kezdve minden igyekezete arra irányult, hogy utolérje a szép párizsi kiadványokat. Nem alkotott tehát eredetit, de sikeresen utánozta a csodált francia humanista nyomdászok teljesítményeit.

Visszatérve Antwerpenbe olyan szép illusztrált kiadványokat bocsátott közre, hogy *II. Fülöp spanyol király* figyelmét is felkeltette velük. A király *udvari nyomdászává fogadta*, s privilégiumot adott neki egyházi könyvek kiadására Spanyolország egész területén. Nevezetes magyar vonatkozású illusztrált kiadványa Sambucus (Zsámboki) János magyar humanista emblémás könyvének kiadása. (Az embléma valamely erkölcsi gondolatot, törekvést kifejező szimbolikus ábrázolás; pl. mérleg: igazság, horgony: remény stb.). Plantin alkalmazott *először rézmetszetes illusztrációt* 1566-ban egy anatómiai tárgyú nyomtatványában.

Legnevezetesebb kiadványa egy többnyelvű, ún. *Polyglott biblia* volt. Szír, káld, latin, görög, héber nyelven adta ki a bibliát 8 kötetben, óriási költséggel. E nagy ötnyelvű biblia kiadásában is támogatta a spanyol uralkodó, II. Fülöp. Az öt évig (1568-1573) készülő nagy mű horribilis nyomdai költségét (24000 forintot) a király fizette ki. A spanyol inkvizíció vezetője azonban a királyi támogatás ellenére sem engedte nyomtatása után forgalomba hozni a művet, csak 8 év eltelte után került le a tiltott könyvek listájáról.

Az antwerpeni nyomdát Plantin halála (1589) után veje és munkatársa, *Jean Moretus* örökölte. Ő továbbfejlesztette a műhelyt, amelyet utódai vezettek évszázadokon át. A Moretusok vezetése idején Rubens is dolgozott a nyomdának, rézmetszetes címképeket készített kiadványaihoz.

1875-ben Antwerpen városa megvásárolta a teljes üzemet és nyomdamúzeumot rendezett be az épületben. E *Plantin-Moretus múzeum*, amely megőrizte a Plantin-nyomda 16. századi felszerelését is, a világ legnagyobb és legjelentékenyebb nyomdamúzeuma.

Az orosz nyomdászat kezdetei

Az orosz nyomdászat kezdeteit és alakulását két lényeges tényező határozta meg: 1) az orosz kéziratos könyvkultúra, 2) az Oroszországon kívüli cirill-betűs, szláv nyomdászat.

A kéziratos könyvkultúra virágkorát élte Oroszországban a 16. század közepén. Ez idő tájt, Rettegett Iván uralkodása alatt (1533-1584) jött létre egy, 100-nál is több illusztrációt tartalmazó, 6 kötetes kéziratos munka, az ún. Felsőleges krónika. Ahogy Gutenbergre és az első nyugat-európai nyomdászokra erősen hatott a kéziratos könyv, a kódex formája és írása, úgy az *első orosz nyomdászok könyvei, betűi is a kéziratos könyvhöz hasonlítanak*.

Az Oroszországon kívüli cirill betűs nyomdák egyrészt *serkentőleg hatottak* az oroszországi nyomdák alakulására, másrészt *közvetíthették a technikai megoldásokat*, pl. a betűöntés és sokszorosítás módját és eszközeit.

Szvidirov szovjet nyomdászattörténész szerint az oroszok saját kísérleteik, tapasztalataik alapján leltek rá a technikai megoldásokra, az első nyomdászok nem külföldön tanultak s külföldi mesterek sem működtek Oroszországban. Állítását azzal bizonyítja, hogy nem ismerik még a sorok kizárását, szóközeik szabálytalanok: hol keskenyebbek, hol szélesebbek, a szavakat gyakran nem választják el egymástól, *nem ismerik tehát a nyugat-európai könyvnyomtatás technikai eredményeit.*

Sajátosan orosz nyomdatechnikai eljárás a *kétszínnyomás*, illetve ennek *festékezési módja*, Nyugat-Európában ilyen esetben általában üresen hagyták a más színnel kiemelkedő részeket, pl. az iniciálék helyét, vagy egyes szavakat, sorokat, s e helyeket utólag kézi eljárással színezték. Előfordult, hogy mindkét színt nyomtatták, de ez esetben külön-külön formáról készült a fekete, illetve a vörös nyomás. Amíg az egyik színt nyomták, addig a másik helyén ürtöltő, ún. vakanyag volt, s megfordítva.

A nyugat-európai nyomdatermékek közt meglehetősen kevés a kétszínnyomással készült könyv, a korai orosz nyomdászatban azonban gyakori; azt lehet mondani, hogy az orosz könyveknek jellemzőjük a sok vörös szín, amely tarkákká, díszesekké teszi őket.

A sajátos orosz kétszínnyomás egyetlen formáról történik, s ez bonyolulttá teszi a festékezést. Először a teljes nyomóformát feketével festékezik, majd a vörössel nyomtatandó részeket letörlik róla és a letörölt helyekre ecsettel viszik fel a festéket. Ezután történik a nyomtatás. E technika eredménye, hogy akadnak olyan helyek, ahol a vörös színben is felfedezhető a fekete festék nyoma, továbbá számos variáns keletkezhet és keletkezik: gyakran tévedésből más sort törölnek le és festékeznek vörössel, mint a példányok többségében.

Anonim kiadványok, Ivan Fjodorov

Több nyomdászattörténész *Hans Missinheim* dániai evangélikus lelkészt tartotta a legelső orosz nyomtatványok készítőjének. Missinheim 1550 körül valóban járt Moszkvában, de elképzelhetetlen, hogy mint protestáns pap vallási meggyőződése ellenére ortodox keleti vallásos művek, szertartáskönyvek nyomtatására vállalkozzék.

Az bizonyos, hogy *Rettegett Iván uralkodása idején*, a 16. század ötvenes éveiben kezdődött Oroszország területén a könyvnyomtatás, s a nyugat-európai szokástól eltérően nem tőkés magánvállalkozásként, hanem *állami támogatással*. Rettegett Iván megnövelte az ország területét, az 1550-es években meghódította és birodalmához csatolta a kazáni, majd az asztraháni kánság területét. E területek lakosainak a pravoszláv hitre térítése során templomokat építtetett, amelyeknek liturgikus és egyéb vallási könyvekre volt szükségük. Ezek gyors és hibátlan szövegű előállításához nem volt alkalmas a kéziratos sokszorosítás s ezért 1553-ban - Mararius metropolitával együttműködve - elrendelte a könyvek nyomdai előállítását. Így jelent meg mint legrégibb orosz nyomdatermék *6 anonim egyházi mű*: 3 evangélium, 2 zsoltáros könyv, 1 triod (misekánon, a mise középső része). 1556 táján készültek Moszkvában, *nyomdászuk ismeretlen*. Négy különböző nyomdai betűvel jelentek meg, s ez mutatja, hogy még kísérleti példányok.

E 6 anonim munkánál színvonalasabb művek az első *ismert orosz nyomdász, Ivan Fjodorov* nyomtatványai. Fjodorov nyomdáját is IV. (Rettegett) Iván rendezte be 1563-ban. A nyomda-vezető Fjodorov *Peter Tyimofejeviccsel dolgozott együtt*. A nyomda 3 ismert első kiadványa: az *Apostol* és *2 csasznovnik* (breviárium). Az Apostol 1563-ban vagy 1564-ben, az első csasznovnik 1565-ben, a második hamarosan ezután keletkezett. Címlapjuk még nincs, de van címlapképük.

Fjodorov ezután ismeretlen okból és körülmények között távozik Moszkvából és Oroszországból. Társával, Peter Tyimofejevicsel együtt *Litvániába megy*, ahol a heteman támogató-sával 1569-ben egy evangéliumot nyomtattak. Ezután a *két nyomdász elvált* egymástól. 1570-ben Fjodorov már egyedül adott ki egy psalteriumot és egy imádságos könyvet.

Miután a heteman politikai okokból elrendelt Fjodorov nyomdája bezárását, ő elhagyja Litvániát és 1572-ben Lembergben, Ukrajnában jelenik meg, s *ő lesz Ukrajna első nyomdása*. Itt 1574-ben utánnyomja a moszkvai Apostol-történetet, s kiad egy abc-s könyvet, az első oroszországi világi tartalmú kiadványt.

Lambergből anyagi nehézségek miatt megy tovább, *lengyel földön* találkozunk vele hamarosan, ahol *oroszbarát főuraknak nyomtat*. 1583-ban bibliát ad ki orosz (nem egyházi szláv) nyelven. A biblia, amely a zsoltárokat és az újtestamentumot tartalmazza, formailag is mesteri teljesítmény. Fjodorov még a biblia kiadása évében, 1583-ban meghalt.

Fjodorov külön, *egyéni stílust teremtett*, munkái erősen különböznek a kódexektől, de az orosz anonim-nyomtatványoktól és a nyugat-európai könyvektől is. Az Apostol címlapja Lukács evangélistát ábrázolja, kerete reneszánsz jellegű, szépek az iniciáléi és a fejlécei. Az evangélistát ábrázoló címlapkép önálló és jelentékeny művészi teljesítmény, de Fjodorov rendkívüli mesterségbeli tudására vall a mű tipográfiai felépítése és a nyomás minősége is.

Az első orosz nyomdász jelentősége azonban nemcsak mesterségbeli tudásában rejlik, hanem abban az úttörő tevékenységben is, amelyet mint különböző városok első nyomdása fejtett ki, továbbá nyomtatási programjában is. Ez a program még főként a *pravoszláv egyház szolgálatában áll*, de Fjodorov *egyfajta tanító-felvilágosító és nemzeti irányt is képviselt* abc-s könyvével, tanító célzatú munkáival és orosz nyelvű bibliájával. Stílusa erősen hatott az őt követő orosz nyomdászokra, még a 17. században is.

Fjodorov és társa (Tyimofejevics) mellett más nyomdászok, illetve nyomdák is működtek a 16. században a korabeli oroszországi területeken, köztük *vándornyomdászok is*, főleg *Ukrajnában*, ahol a nyomdászat számára legkedvezőbbek voltak a feltételek.

A Fjodorov-féle moszkvai nyomda is tovább működött mint állami vállalkozás - ha kezdetben megszakításokkal is - egészen 1918-ig. Fjodorov után is elsősorban a pravoszláv egyház szolgálatában állt, világi könyveket ritkán bocsátott ki.

A reformáció és a nyomdászat

A reformáció kezdete Luther 1517-i fellépése a katolikus egyház, a pápaság ellen. A gyorsan terjedő és nagy tömegeket megmozgató reformáció hat a nyomdászatra is, felhasználja a könyvnyomtatást e széles rétegek mozgósítására, a reformáció tanításának népszerűsítésére és elterjesztésére. A nyomdászat története során most lesz *első ízben nagyhatású harci eszköz*, a propaganda és a felvilágosítás fegyvere. Luther és követői tudatosan egy népmozgalom szolgálatába állítják a könyvnyomtatást, illetve annak termékét, a könyvet.

Wittenberg, mely Luther fellépése előtt elég jelentéktelen német kisváros volt, most hamarosan *jelentékeny nyomdászvárossá fejlődött*. A nagy reformátor személye, illetve írói tevékenysége és tanításainak népszerűsége számos nyomdászt vonzott. Így vált Wittenberg kb. három évtizedre a legtermékenyebb német nyomdászvárossá. *Luther* műveinek legjelentékenyebb közreadói *Melchior Lotter és Hans Lufft* nyomdászok voltak. Rajtuk kívül azonban sok nyomdász talált még megélhetést a városban. Wittenberg nyomdászatában az 1570-es évektől figyelhető meg jelentékenyebb hanyatlás, visszaesés.

A humanista nyomdászok művészi színvonalú kiadványai, a latin és görög nyelvű könyvek, általában alacsony példányszámban jelentek meg. Meglehetősen szűk olvasói kör, a latinul és görögül tudó tudósok, értelmiségiek számára készültek. Velük szemben a széles tömegeket megnyerni, mozgósítani kívánó reformációs kiadványok, mint *nemzeti nyelvű művek* korábban elképzelhetetlen magas példányszámot értek el. Elsősorban *Luther német nyelvű bibliája* jelent meg nagy példányszámban és számos kiadásban, de a különböző bibliai részek és *Luther más munkái is*. Az „An den christlichen Adel deutscher Nation” című röpirata pl. 1520-ban 4.000 példányban és összesen 15 kiadást ért meg; a „Sermon von Ablass und Gnade” pedig 1518 és 1520 között, 2 év alatt 22 kiadásban látott napvilágot. Melchior Lotter pl. 3 hónap alatt 5000 példányt el tudott adni Luther német bibliafordításából. Hans Lufft pedig néhány évtizedes munkássága idején kb. 100 ezer példányt.

Luther egyes művei 1520-ig összesen 2.000 kiadást értek meg, Újtestamentum-fordítása pedig 1522 és 1534 közt 85 kiadást. Ezek voltak a szabályos, törvényes kiadások, hozzájuk veendő még a törvénytelen, engedély nélküli utánnyomások, kalózkidadások, amelyek miatt Luther sokat panaszkodott és elítélte őket. Mindez azonban mutatja a nagy nyomdai termelési lehetőségeket és a nyomtatványok iránti nagy érdeklődést, vásárlói készséget is.

E nagy, korábban nem tapasztalt társadalmi méretű érdeklődésnek egyik oka és magyarázata a *nemzeti nyelv*, a népnyelv, amelyen minden olvasni tudó ember olvashatta a reformáció kiadványait.

A népnyelv magában azonban csak szélesebb körű olvasási lehetőséget jelentett, amelynek egyik fő oka a *kiadványok tartalma*: a harcos, a pápaságot és a katolikus papságot, valamint az egyházi visszaéléseket leleplező és ostromozó művek sokakat érdekeltek, s a hitvitázó irodalom termékeit is sokan olvasták. A nép azonban a vallásos és vallási vonatkozású kiadványok mellett egyéb anyanyelvű irodalmat is kívánt. Ennek az igénynek a kielégítését szolgálták a *különböző népi olvasmányok* s általában a népkönyveknek nevezett munkák tömege: bibliai történetek, bibliai históriák, de mellettük a világi tartalmú széphistóriák, az oktató és szórakoztató verses és prózai irodalmi művek, gyakran igen magas példányszámban.

A különböző korabeli szellemi és politikai áramlatok *legfontosabb publicisztikai eszköze a röpirat* volt. *Thomas Müntzer*, a forradalmi parasztság vezetője eszméit és követeléseit - prédikátori tevékenysége mellett - röpiratokban is terjesztette a nép körében. A parasztság követeléseit „12 Hauptartikel der Bauern” címen megfogalmazott röpirata először 1525-ben jelent meg névtelenül, majd 25 kiadásban terjedt el Németország egész területén. Így tudott a fölkelő parasztok közös programjává válni. *Ulrich von Hutten* és *Franz von Sickingen*, az alsóbb nemesség képviselői, ugyancsak mint társadalomkritikai harci eszközt használták fel a röpiratot, amikor szembefordultak az elnyomó fejedelmi önkénnyel.

Luther híres 95 tézise, amelyet 1517-ben a wittenbergi templom kapujára kifüggesztett, s amelyben fellépett az egyházi visszaadások ellen és kifejtette tanait, ugyancsak nyomdai úton terjedt el és vált mozgósító erejűvé a nép közt. Számos latin és német nyelvű kiadásban látott napvilágot.

A politikai és vallási tartalmú röpiratok mellett megjelentek más témakörbe tartozó rövid nyomtatványok is, amelyek kedveltek voltak a nép körében. Ilyenek voltak pl. az *asztrológusok jóslatai* a bekövetkező világvégről és egyéb csodás eseményekről.

Nagy számban jelennek meg a *Neue Zeitungok*, azaz az *újságlevelek*, a későbbi újságok kezdeti formái, mint röpiratszerű egyleveles olvasmányok, nyomtatványok vagy kis füzetek. Ezek politikai híreket közölnek, számot adnak pl. a török háborúk eseményeiről, de hírt adnak különböző természeti eseményekről, vagy fantasztikus történetekről is.

A *népkönyveknek* nevezett nyomtatványok már *elsősorban szórakoztató olvasmányok*, szépirodalmi jellegű termékek. A korabeli nemzeti nyelvű szépirodalom népkönyvformában vált először tömegolvasmánnyá. Németországban pl. - Luther mellett - *Hans Sachs*, Wagner „A nürnbergi mesterdalnokok” operájából is ismert nürnbergi varga volt a kor legtermékenyebb írója. 6000 trufát (bohózatot), számos verset és farsangi játékot írt népi humorral.

Így vált az Aldus Manutius által kialakított új könyv tömegkiadvánnyá a reformáció szolgálatában. A reformáció kedvező hatása tehát a következőkben nyilvánult meg a könyvkultúra terén: megszorodtak a magas példányszámú, nemzeti nyelvű kiadványok, amelyek közt jelentékeny helyet foglaltak el a népkönyvek a világi irodalmi termékek is. *A reformáció és a könyvkultúra kedvező kapcsolata* azonban *kölcsönös*. Nemcsak a reformáció termékenyíti meg a könyvkultúrát, a nyomdászatot, de a reformáció tanai sem terjedhettek volna el olyan gyorsan és széles körben a nyomdászok közreműködése, a reformátor-nyomdászok munkássága nélkül.

A könyv társadalmi hatásának növekedésével párhuzamosan *visszaesés* tapasztalható a *könyvművészetben*. Most is jelennek meg kisebb számban szép, reprezentatív kiadványok, de a népnek szánt, magas példányszámú munkák többsége szükségszerűen olcsón, gyorsan, gyengébb kiállításban lát napvilágot.

Nevezetes német nyomdászvárosok és nyomdászok. Ellenreformációs törekvések

Említettük már, hogy a német reformáció *legnevezetesebb nyomdászvárosa Wittenberg* volt, a reformáció szellemi központja. 1502-ben alapítottak itt egyetemet (ennek professzora volt Luther is), amely egyetem mellett hamarosan nyomdát is állítottak fel. Itt működött 1508-tól *Johann Grunenberg*, Luther első nyomdása; ő adta ki a 95 tézist első alkalommal.

A Luther tevékenysége kapcsán nevezetessé vált városba számos nyomdász települt át más-honnan. 1519-ben alapított a városban fióküzemet *Melchior Lotter* lipcei nyomdász, amelyet azonos nevű fia, az *ifjabb Melchior Lotter* vezetett. Az ifjú Lotter 1522-ben két ízben is kiadta Luther Újtestamentum-fordítását („Szeptemberi” és „Decemberi Biblia”), s nála jelent meg 1523-ban Mózes 5 könyvének a fordítása is.

A számos wittenbergi nyomda közül kiemelkedik az a műhely, amelyet 1523-ban rendezett be Lukás Cranach, a híres német festő *Christian Döring* nyomdásszal *közösen*. A nyomda elsősorban bibliákat nyomtatott.

A későbbiekben *Hans Lufft* - Melchior Lotter mellett Luther másik jelentékeny nyomdása - lett a legnevezetesebb lutherista biblia nyomtató. Legnagyobb teljesítménye a *Luther-biblia első teljes kiadása*, amely 1534-ben jelent meg gazdagon illusztrálva, művészi kiállításban. 1550-ig Lufft számos kiadása követte az 1534-ben megjelent elsőt. Wittenberg nyomdászata az 1570-es években kezdett hanyatlani.

A reformáció Wittenbergen kívül *más német városokban* és Németországon kívüli terjedésével *külföldön is fellendítette a nyomdászatot*. Ugyanakkor az egyházat, a pápaságot támadó reformatori írárok és a világi fejedelmeket s az urakat támadó röpiratok és gúnyiratok maguk után vonták *az egyházi és világi hatóságok beavatkozását* is. A katolikus egyház 1542-ben egyetemes zsinatot hirdetett a reformáció visszaszorítására és a katolikus egyház pozícióinak megszilárdítása érdekében. 1545 és 1563 között tartották meg a *tridenti zsinatot*, amelynek határozatai lerakták az *ellenreformáció* alapjait, s meghatározták programját. Bevezettek több reformot a katolikus egyház megújítása érdekében, de itt határozták el a katolikus ellenes művek terjesztésének meggátolására a *cenzúra bevezetését* is. A tiltott könyvek

jegyzéke (*Index librorum prohibitorum*), amelynek első kiadását 1559-ben Giolito olasz nyomdász nyomtatta ki, alapján utólag cenzúrázták a könyveket. A zsinati határozatoknak a katolikus fejedelmek és uralkodók igyekeztek a továbbiakban intézményesen érvényt szerezni, de a protestáns írásokat a katolikus egyházi és világi hatóságok már korábban is üldözték.

Nürnbergben pl., ahol a reformáció nyomdászatának egy különösen *radikális irányzata* virágzott, két nyomdász ellen is könyörtelenül felléptek. *Hans Hergot*ot forradalmi tartalmú röpiratok nyomtatása és terjesztése miatt kivégezték; *Hieronymus Höltzelt* pedig a parasztság számára kiadott röpiratok (pl. Müntzer Tamás írásainak kiadása) miatt börtönre ítélték.

Lipcsében Szakállas György szász fejedelem megakadályozta mindenfajta reformatori írás megjelenését, más városokban pedig kifejezetten *ellenreformációs törekvések* voltak tapasztalhatók a nyomdászat terén is. Nyomdaműhelyeket állított fel a katolikus egyház az ellenreformáció támogatására, vagy maguk a nyomdászok állították tevékenységüket a katolicizmus szolgálatába. *Frankfurt am Mainban* pl. *Peter Jordan* 1534-ben kinyomatta a Luther-biblia ellensúlyozására a német nyelvű *katolikus ellen-bibliát*.

Különösen erősen érvényesült az *ellenreformáció szelleme* a Habsburg-birodalom fővárosának, *Bécsnek a könyvkultúrájában*. A szigorú jezsuita ellenőrzés miatt kellett elhagynia az osztrák fővárost Hoffhalter Rafaelnek, aki Bécsből Magyarországra, Debrecenbe menekült.

A reformáció lutheri irányzata mellett a *többi református felekezetek* is igénybe vették a könyvsajtót. Svájcban, *Bázelben*, pl. Luther műveinek az utánnyomásai jelentek meg *Adam Petrinél* és *Thomas Wolfnál* (Hans Holbein készített hozzájuk illusztrációkat és könyvdíszeket), ugyanakkor a másik neves svájci német nyomdászvárosban, *Zürichben* a zwingliánus tanokat terjeszti a nyomdászat. Ulrich Zwingli (1484-1531) a német Svájc reformátora Zürichben működött. Elsősorban *Christoph Froschauer* nyomdász állt a Luthernél sokkal szabadabban gondolkodó Zwingli szolgálatában; ő nyomtatta az *első svájci bibliát* is 1524-ben.

Ilyen módon terjedtek el a német nyelvterületen - a katolikus egyház és az uralkodók szigorú fellépése ellenére is - a reformáció tanai az 1520-as évektől a nyomdászat segítségével. De elterjedtek a Németországon kívüli államokban is; több helyütt a nyomdászat kezdete kapcsolódik a terjedésükhöz, másutt a könyvnyomtatás új korszakát, újbóli fellendülését, megújulását eredményezik, mint pl. Magyarországon is 1526 után.

A magyar könyvkultúra a 16. században

Hess András budai nyomdájának és a második magyarországi ősnymodának megszűnése után kb. félévszázadon át nem működött nyomda Magyarország területén. Az ország könyvszükségletét - amellet, hogy továbbá a kéziratosság, a kódexirodalom is - főként különböző külföldi nyomdák elégítették ki. A könyvnyomtatás újból az *erazmista eszmék és főként a protestantizmus elterjedésével honosodik meg* nálunk újból és végleg, azóta folyamatosan működnek könyvnyomtató műhelyek Magyarországon.

A katolicizmus megoszlását előkészítő erazmista-humanista eszmék, majd a lutheri tanok gyorsan elterjedtek az országban. Az erazmista eszméket a bécsi egyetemen tanuló magyar diákok hozták Magyarországra, a lutheri tanok elsőként a felvidéki német városokban hódítottak tért az 1520-as években, már a mohácsi vész előtt, de voltak követőik is még a királyi udvarban, II. Lajos udvarában is.

A mohácsi csata utáni nehéz és zavaros időszak még kedvezőbb volt a protestáns tanok terjedése számára. Az ország három részre szakadásával a központi hatalom hiánya s a magyarországi katolikus papság elvilágiasodása egyaránt segítette térfoglalásukat, de e *térfoglalás egyik leghatékonyabb eszköze nálunk is a könyv* volt. A könyv segítségével váltak népszerűvé a lutheri tanok mellett a protestantizmus radikálisabb áramlatai: pl. a kálvinizmus, majd az unitarizmus is a 16. század későbbi időszakában. A protestantizmus egyik fő célkitűzése nyomán, hogy a bibliát, mint a hit egyetlen forrását széles körben elterjesszék, nálunk is kezdetét veszi a *nemzeti nyelvű könyvkiadás*.

Külföldi nyomdák a magyar könyvszükséglet kielégítésében

Az első 16. századi magyarországi nyomda csak az 1520-as évek végén, 1529-ben alakult Nagyszebenben, Erdély területén. Az 1530-as évek végén már két nyomdaalapításról tudunk: 1539-ben Brassóban, s még ugyanebben az évben Sárvár-újszigeten állítanak fel könyvnyomtató műhelyt. Az 1540-es években nem került sor magyarországi nyomda berendezésére, a sorrendben 4. műhely alapítási éve 1550, ez a kolozsvári Hoffgreff-Heltai nyomda. A század második felében valamivel gyorsabb ütemben szaporodnak a nyomdák. *Kezdetben tehát szükség van még rá, hogy külföldön is készüljenek magyar nyelvű könyvek*, illetve idegen nyelvűek is Magyarország számára. A külföldi városok közül főleg Krakkóban és Bécsben állítottak elő ilyen rendeltetésű munkákat.

Krakkóban elsősorban Vietor Jeromos készített könyveket Magyarország részére, sőt nála jelent meg 1527-ben a két első magyar nyelvű szöveget is tartalmazó kiadvány. Mindkettő nyelvtankönyv, amelyek előbb már latin, német és lengyel szöveggel is megjelentek, most (1527) pedig Sylvester János (ekkor krakkói egyetemi hallgató, a későbbi sárvár-újszigeti nyomda kezdeményezője) magyar szövegével négy nyelven készültek. Az egyik mű Hangendorf Kristóf „Rudimenta grammaticae Donati...” (Donatus grammatikájának elemei), a másik pedig Heyden Sebald „Puerilium colloquiorum formulae” (Gyermeki beszélgetések formái) című munkája.

Vietor e magyar szövegeket is tartalmazó nyomtatványai révén annyira ismertté vált Magyarországon, hogy a későbbiekben magyar könyvek egész sorát rendelték meg nála. Egyik legnevezetesebb közülük Komjáthy Benedek *erazmista bibliafordítása* (1533), az „Epistola Pauli lingua Hungarica donatae. Az szent Pál levelei magyar nyelven”. Ezt Perényi Gábor

özvegye, Frangepán Katalin nyomtatta János fia számára s az a nevezetessége, hogy az *első nyomtatott, teljesen magyar nyelvű könyv*.

A Vietor-nyomda mellett más krakkói műhelyek is dolgoztak Magyarország számára.

A magyar nyelvű könyvkiadás *másik külföldi centruma Bécs* volt, s ebből a szempontból különösen az itt működő *Singrenius-nyomda* érdemel figyelmet. Johannes Singrenius bajor származású nyomdász az 1510-es évek első felében Vietorral működött együtt Bécsben s közös magyar vonatkozású kiadványuk volt 1512-ben Janus Pannonius „Panegyricus...” című latin költeménye. 1514-ben Singrenius önállósította magát, s már önállóan bocsátotta közre Werbőczy István híres Tripartitumát, még ugyancsak latinul (1517). Az 1530-as évektől ő, majd utódai is számos magyar nyelvű könyvet nyomtattak; elsőként *Pesti Gábornak*, a másik magyar erasmista biblia-fordítónak *Újtestamentum-fordítását* 1536-ban, majd 1538-ban ugyancsak Pestitől az „Esopus fabuláit” is.

A Singrenius-nyomda mellett egyéb bécsi nyomdák is a magyar könyvkiadás szolgálatába állították tevékenységüket már a 16. században, de különösen a 17. századtól szaporodott meg a Bécsben megjelenő magyar nyelvű és magyar vonatkozású nyomtatványok száma. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című bibliográfiája szerint *1601 és 1700 közt a bécsi nyomdákban 90 magyar nyelvű* (az egész akkori magyar könyvtermelés 7%-a) *és 262 nem magyar, főleg latin nyelvű, de magyar vonatkozású könyv* készült, köztük magyar irodalom- és művelődéstörténeti szempontból híres és fontos munkák; pl. Pázmány Péter Kempis-fordítása és Imádságoskönyve, vagy gróf Zrínyi Miklóstól az „Adriai tengernek Syrénája” - hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük.

Bécs szerepe a magyar könyvkiadásban *a későbbiekben is számottevő lesz*, ami az országnak Ausztriával való szoros kapcsolatából adódik. Itt is legyen elég talán csak arra hivatkoznunk, hogy Bécsben jelent meg pl. 1772-ben Bessenyei Ágis tragédiája, amely mű megjelenésétől számítjuk a magyar irodalmi megújulás, a hazai felvilágosodás kezdetét; vagy pl. az osztrák fővárosban jelent meg a 18. század végén az első magyar időszakai sajtótermékek közül is néhány: a Magyar Kurír, a Hadi és Más Nevezetes Történetek, a bécsi Magyar Hírmondó.

Krakkó és Bécs mellett *más külföldi városokban is* napvilágot láttak magyar nyelvű munkák, ha nem is ilyen nagy számban, de elvértve, esetenként igen. Betűrendben felsorolva Amsterdamtól Bázelen, Frankfurton, Hallén, Heidelbergben, Leydenen, Nürnbergben, Prágán, Velencén át Zürichig jónéhány európai városban jelent meg magyar nyelvű könyv a 16-18. századig.

Közben persze egyre jobban erősödik, izmosodik a magyarországi könyvnyomtatás és könyvkiadás, s a szükséges könyvtermés túlnyomó többségét a reformáció hatására újból megindult hazai nyomdászat állította elő.

A reformáció korának hazai könyvkultúrája

Az 1526 után három részre szakadt országban az ország középső részén, *a török megszállta területeken nem működhetek nyomdák*. A törökök ugyanis tiltották a nyomdászatot az egész török birodalom területén. A török nemzeti nyomdászat bevezetésére csak a 18. században került sor. Már a 16-17. században is működtek nyomdák Konstantinápolyban, de ezek török könyveket nem készítettek: héber, örmény, görög munkák jelentek meg bennük. Török nyomda felállítását első ízben II. Bajazet szultán tiltotta meg 1483-ban, majd a tilalmat I. Szelim 1515-ben megújította. Ez a tilalom vonatkozott az ország török megszállása alatt lévő területére is. - Az első török nyomdát Konstantinápolyban *Ibrahim Mütefferika* magyar renegát nyitotta meg 1727-ben a szultán engedélyével. Mütefferika életéről keveset tudunk,

eredeti magyar nevét sem ismerjük. 1674-ben Kolozsvárt született, református teológiát tanult, majd török fogságba került. Konstantinápolyba vitték, ahol áttért a mohamedán hitre. A porta a magas műveltségű és nyelveket ismerő embert bevonta a török politikai és diplomáciai életbe. Ilyen előzmények után kapott engedélyt III. Ahmed szultántól 1727-ben nyomda felállítására.

Összesen 17 művet nyomtatott 25 kötetben. Ezek a „török ősnymtatványok”. Nymtatványai képzett, sokoldalú nyomdásznak mutatják: készített arab és latin betűs munkákat, fametszetes illusztrációkat, térképeket, - s valamennyi színvonalas munka tipográfiailag is. Nem ismeretes, hol sajátította el ilyen jól a nyomdász mesterséget, de legkézenfekvőbbnek az a feltételezés látszik, hogy még fiatal korában, magyarországi tartózkodása idején tanulta meg.

Visszatérve a Mohács utáni Magyarországra: I. Szelim 1515-ben kiadott nyomtatási tilalma tehát az ország török megszállás alatti középső területeire is vonatkozott, ezért az ország szélső területein; Erdélyben, a Nyugat-Dunántúlon és a Felvidéken alakultak a magyarországi protestáns nyomdák.

A két első magyarországi protestáns nyomda

A nagyszebeni és a brassói nyomda az erdélyi szász-ság szolgálatában

Az önálló Erdélyben általában is kedvezőbbek voltak a viszonyok a 16. században a reformáció terjedéséhez és a szolgálatában álló nyomdászatéhoz is, mint a királyi Magyarországhoz tartozó részeken, de különösen *hamar elterjedtek a reformáció tanai* a polgárosultabb és a német reformációval szoros kapcsolatban lévő *erdélyi szász-ság körében*. Így a 16. század folyamán elsőként felállított két magyarországi nyomda megalapítása is az erdélyi szász-ság nevéhez fűződik. Az *első nyomda* 1529-ben kezdte meg működését *Nagyszebenben*; a *második* Honterus János híres szász reformátor nyomdája pedig 1539-ben keletkezett Brassóban.

A két nyomda századokon át folyamatosan működött az erdélyi szász-ság szolgálatában. Művelődéstörténeti szempontból *Honterus brassói nyomdája* a nevezetesebb. Honterus János (1498-1549) magas műveltségű humanista tudós és író volt, aki Bécsben és Krakkóban, majd Bázelen tanult. Bázelen, az akkori humanista könyvnyomtatás egyik centrumában megismerte a nyomdászatot, állítólag kapcsolata volt a híres Frobenius-nyomdával is. Amikor 1533-ban hazatért Brassóba, - ahol mint tanító, pap és reformátor tevékenykedett - nyomdai felszerelést és a nyomtatáshoz értő szakembert is hozott magával. Nyomdáját tanítói és egyházszervező-reformatori tevékenysége szolgálatába állította. A Honterus-nyomdának nagy része volt abban, hogy az erdélyi szász-ság körében nagyon gyorsan elterjedt és meggyökeresedett a lutheri reformáció. Haláláig 37 nyomtatvány került ki a műhelyből: 23 latin, 9 görög és 5 német nyelvű munka. A latin és görög művek többsége a humanista szellemű iskolai oktatás célját, a német munkák a hitújítás, a reformáció ügyét szolgálták.

A brassói nyomda Honterus halála után is zavartalanul működött tovább századokon át. Utódai közül az őt követő (1549-1557) *Wagner Bálint* tevékenysége a legkiemelkedőbb.

A két erdélyi szász nyomda után, a brassói Honterus-nyomda megalakulásával csaknem egyidőben, 1539-ben került sor a harmadik 16. századi nyomda alapítására. E nyomda a Nyugat-Dunántúlon keletkezett, gróf Nádasdy Tamás Vas-megyei, sárvár-újszigeti birtokán. A nyomda rövid ideig működött: 1539-től 1541-ig, s 2 éves fennállása idejéről mindössze 2 munka, Sylvester János 2 műve maradt ránk.

A sárvár-újszigeti nyomda

1539-ben állított fel tehát nyomdát Sylvester János ösztönzésére gróf Nádasdy Tamás a Vas megyei Sárvár-újszigeten. Sylvester 1526 őszén az erdélyi Szinyérváraljáról ment *Krakkóba*, beiratkozott az egyetemre s a városban *megismerkedett a nyomdászattal* is. A Vietor-nyomda által kiadott két nyelvkönyvhöz, amelyek már korábban is megjelentek latin, német és lengyel szöveggel, ő készítette el a magyar értelmezéseket. Így látott napvilágot újból, most már 4 nyelven, magyar szöveggel is előbb 1527 nyarán a *Rudimenta*, majd hamarosan ezután a *Puerilium colloquiorum formulae*. E két könyv az első olyan nyomtatvány, amelyben magyar szöveg található.

Sylvester ezután egy ideig a *wittenbergi egyetemen* tanult, majd *1536-ban jelent meg Sárváron*, Nádasdy udvarában, és a reformációval rokonszenvező főurat iskola és nyomda felállítására beszélte rá. A nyomda 1539-ben létre is jött, s mindössze 1541-ig működött, s ez alatt *Sylvester János két munkáját adta közre*.

Az első sárvári nyomdász, *Strutius* Bécsből költözött át Sárvára, s ő rendezte be a nyomdát, készítette el a felszerelést, egy fraktúr betűkészletet öntött. 1539-ben jelent meg a nyomda első kiadványa, Sylvester latin-magyar nyelvtankönyve, *Grammatica Hungaro-Latina* címmel. A tipográfiaiilag gyenge munka Strutius gyenge nyomdászati felkészültségéről tanúskodik. Sem Sylvester, a nyomda szellemi vezetője, sem Nádasdy Tamás nem volt elégedett vele.

Már Sylvester Új testamentum-fordításán dolgozott Strutius, amikor Nádasdy a betűkészlet eladogatásának gyanúja miatt elbocsátotta őt, s 1540 táján *Abádi Benedeket* szerződtette a nyomda vezetésére. Abádi Krakkóban végzett egyetemi tanulmányokat, s Sylvester kiadójánál, Vietornál elsajátította a nyomdászmesterséget is. Nem volt megelégedve az elődje által öntött fraktúrral, de - mivel új betűkészlet készítése erősen késleltette volna az *Újtestamentum* megjelenését - azzal nyomtatta ki 1541-ben a munkát, amely *az első teljesen magyar nyelvű és Magyarországon nyomtatott könyv*.

A sárvár-újszigeti nyomda tehát rövid ideig működött, az Újtestamentum megjelenése után hamarosan Abádi és Sylvester is elhagyta Sárvárt. Abádi 1543-ban a wittenbergi egyetemre iratkozott be, Sylvester pedig 1544-ben a bécsi egyetemen a héber nyelv professzora lett.

Az időrendben 4. magyarországi nyomda a 16. században ismét a kedvezőbb működési körülményeket biztosító Erdélyben létesült. Ez a műhely már az erdélyi magyarság szolgálatában állt, s a fennálló két erdélyi szász nyomda mellett Erdély harmadik 16. századi nyomdája volt; a kolozsvári Hoffgreff-Heltai nyomda.

A kolozsvári Hoffgreff-Heltai nyomda

Az első erdélyi magyar nyomda, a kolozsvári Hoffgreff-Heltai műhely keletkezési esztendeje 1550, legalábbis ebből az időből maradtak fenn első termékei. Mindkét nyomdász, *Hoffgreff György* és *Heltai Gáspár* is német származású volt. Heltai pl. csak 20 éves korában kezdett el magyarul tanulni, de olyan sikeresen elsajátította a magyar nyelvet, hogy nyomdászai és kiadói működése mellett ő lett a 16. század egyik legjelentékenyebb magyar prózáírója.

Az 1550-es évekből a nyomdának több kiadványa ismert, közülük a nyomdászattörténeti szakirodalom azt tartja elsőnek, amely az 1200-as években *I. (Szent) László nagyváradi sírjánál tartott tüzesvaspróbák jegyzőkönyveit* adja közre. A mű Martinuzzi bíboros megrendelésére készült. *A nyomdász nevének betűjele e kötetben H. G.*, amely bármelyik nyomdász személyét jelentheti önmagában, de a körülményeket ismerve *csak Hoffgreff Györgyről lehet*

szó, hiszen a katolikus szerzetes, a Heltai reformátori törekvéseit üldöző Martinuzzi, protestáns pap ellenfelének nem adott volna megbízást.

Ezt követően a nyomda kiadványai két éven keresztül *Heltai és Hoffgreff néven* jelennek meg, utána *hol Heltai, hol Hoffgreff* volt a tulajdonos, míg végül a műhely 1559-ben *véglegesen Heltai birtokába került*.

A Heltai-Hoffgreff nyomda legnagyobb jelentősége az a *tudatos kiadói program*, amit megvalósít. Heltait joggal tekinti az első magyar kiadónak a magyar könyvtörténet. A kor sajátosságainak és lehetőségeinek megfelelően számos latin nyelvű munkát is nyomtatott, de magyarul számszerűleg legalább annyit és nagyon *sok könyvet kifejezetten a nép számára*. Ő is kinyomatta magyarul a bibliát, majd Werbőczy Tripartitumát, egy Cancionale című históriás énekeskönyvet, a magyarok krónikáját s számos ponyvakiadványt, népkönyvet. Nála jelentek meg hangjegyekkel Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekei Cronica címen 1554-ben.

Heltai saját írásai is a nép számára készültek, a Száz fabulában pl. a jobbágyság panaszainak hangot adva támadja a népet kizsákmányoló nemeseket és főurakat.

Heltai 1574-ben bekövetkezett *halála után özvegye* kitűnő üzleti érzékkel vezette tovább a kolozsvári műhelyt. Folytatta férje tudatos kiadói programját, egyéb munkák mellett ő is számos népkönyvet, különösen széphistóriákat adott ki.

Az özvegy halála (1582 vagy 1583) után fia, az *ifjabb Heltai Gáspár* lett a tulajdonos, majd a nyomda idegen kézre került és a 17. század közepén, 1660 táján megszűnt.

A vándornyomdászok

A reformáció korának sajátos nyomdász-típusa Magyarországon a hol itt, hol ott, nem egyszer számos helyen felbukkanó vándornyomdász. Gyakori *helyváltogatásuknak több oka* van: anyagi indítékok, mecénáskeresés, a protestáns hit terjesztése, s mindenek előtt az üldözés. A magyar királyok több rendeletükben is kimondják, hogy a protestáns könyvek terjesztőinek szigorú büntetés, börtön, sőt halálbüntetés jár. Legnevesebb vándornyomdászaink közül *Huszár Gál* pl. Magyaróvárról Kassára, majd Debrecenbe megy, utóbb vissza a Dunántúlra, Komáromba, onnan Nagyszombatba, aztán a Nyitra megyei Komjátiba s végül a dunántúli Pápára. *Hoffhalter Rafael* Bécsből elindulva Debrecenbe, majd Gyulafehérvárra vándorol; a fia, *Hoffhalter Rudolf* pedig Gyulafehérvárról Nagyváradra, majd a nyugat-magyarországi Alsólendvára és a Muraközbe, s innen ismét vissza Kelet-Magyarországra, Debrecenbe és Váradra. *Manlius János* nyolc helységben is felállította nyomtató sajtóit, de e nyolc helyen tizennégyszer fordult meg.

A debreceni nyomda

A debreceni nyomdát, hazánk legrégebbi időtől fogva napjainkig megszakítás nélkül dolgozó nyomdaüzemét, a vándornyomdász *Huszár Gál* alapította 1561-ben. Utána *a város tulajdonába került*, s 1563 óta kiadványai címlapján gyakran használta a város címerét, a zászlót tartó báránnyt. A nyomda kezdetben Melius Juhász Péternek, a város reformátorának több művét adta közre, a tevékenységét később is *a magyarországi reformáció ügyének a szolgálatába* állította. Ugyanakkor a vallási tárgyú művek mellett közreadott világi témájú munkákat is, pl. számos széphistóriát.

Feltűnő, hogy a nyomda fennállásának első 50 esztendejében milyen gyakran változtatják egymást a nyomda vezetői. Köztük van a Hoffhalter-család két neves tagja is, *Hoffhalter Ráfael* (1565-ben) és fia, *Hoffhalter Rudolf* (1577 és 1587 között).

A gyulafehérvári nyomda

Az erdélyi fejedelemség központjában; Gyulafehérvárott a nyomdászat kezdete *Hoffhalter Ráfael* nevéhez fűződik. Ő mint királyi nyomdász (typographus regius) élete utolsó két esztendejében 6 magyar és 8-9 latin nyelvű munkát nyomtatott, köztük az unitárius felekezet írásait. Halála után özvegyének korrektora, *Wagner Gergely* 1569-ben és 1570-ben közread egy magyar és egy latin nyelvű nyomtatványt. Utána a katolikus Báthori István trónra lépésével (1571) az eretnek könyveket kibocsátó műhelynek be kell szüntetnie működését.

1578-ban, Báthori Kristóf fejedelemsége alatt és az ő megbízásából a román *Lőrinc diák* nyomtat és ad ki Gyulafehérvárott ószláv énekeskönyvet és román nyelvű evangéliumot. Utána négy évtizeden át, Bethlen Gábor uralkodásáig nem működik nyomda Gyulafehérváron.

* * *

A magyarországi reformáció korának nevezetes műhelye volt az a nyomda, amely előbb *Bornemisza Péter* tulajdonában volt, majd *Mantskovit Bálint* vezetésével *Vizsolyon* működött s legfontosabb terméke a *Károli Gáspár* által magyarra fordított és 1590-ben megjelent *első teljes magyar protestáns biblia* volt.

A Felvidék hosszabb életű tipográfiáját 1578-ban *Bártfán* állította fel *Gutgesell Dávid*. Gutgesell halála (1599) után a nyomda egyesült az 1597 óta már Bártfán működő *Klősz Jakab* nyomtatóműhelyével. 1622-től fia, az ifjabb Klősz Jakab a nyomda vezetője 42 éven át, 1664-ig. E 42 esztendő alatt összesen 70 nyomtatvány, köztük 32 magyar nyelvű könyv került ki a bártfai Klősz-nyomdából.

Könyvkultúra a 17. században és a 18. század első felében

A legtöbb európai ország nyomdászatában és könyvkultúrájában *hanyatlás tapasztalható* a 17. században és a 18. század első felében. E hanyatlásnak számos (politikai, vallási, gazdasági) oka van.

Németország számára pl. a *harminc éves háború*, amely végigpusztítja az országot, minden téren nagy visszaesést okoz, erősen hanyatlik a könyvkultúra is. Hozzájárul ehhez az *egyházi és politikai cenzúra megerősödése*, különösen Frankfurt am Mainban és Lipcsében a vásárok idején. Mindjobban elburjánzik az *utánnnyomás* törvénytelen gyakorlata, amely gazdaságilag is kedvezőtlenül hat, de nem egyszer hibás szövegeket is eredményez. A vezető német nyomdászvárosok továbbra is Lipcse és Frankfurt am Main, az említett korlátozások ellenére is.

Spanyolországban az inkvizíció mint a politikai és vallási elnyomás fő eszköze a könyvkultúrára is kedvezőtlenül hat. A spanyol feudális állam és a katolikus egyház szoros összefonódása a könyvkultúra terén abban nyilatkozik meg, hogy a kiadványok közt az egész 17. századon át, de még a 18. században is túlsúlyban vannak az egyházi, főként a liturgikus könyvek.

Az abszolutisztikus államok korlátozó intézkedései kiterjednek a könyvkiadásra is. *Angliában* a könyvkultúra hatékonyabb polgári jellegű fejlődése csak a 17. századi angol forradalom után indulhat majd meg, de egészen a század végéig fennmaradnak a nyomdászatot és a könyvkiadást a forradalom előtt gátló korlátozások. *Csak 1695-ben szüntetik meg a cenzúrát és a nyomdák számát korlátozó intézkedéseket.* 1662-ig csak Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben engedélyezték nyomdák működését, ekkor indulhatott meg Yorkban a nyomdászat. A nyomdák számát városonként is korlátozták; egy 1637-i rendelet megszabta, hogy pl. Londonban legfeljebb 20 nyomda és 4 betűöntőde működhet. A szigorú cenzúra és a sajtószabadság korlátozása ellen tiltakozva írta meg *Milton* 1664-ben *Areopagitica* című híres munkáját. Az erős és szigorú hatósági ellenőrzés miatt csak a két 16. században alapított egyetemi nyomda, az oxfordi és a Cambridge-i élvezett nagyobb szabadságot az egyetemek önállóságából adódóan.

Gazdasági téren a kapitalizálódás, a könyvkiadásban is tért hódító *kapitalista módszerek*, járulnak hozzá az általános hanyatláshoz. Az ősnymdászok, de különösen a 16. századi humanista könyvnyomtatók tudós vagy tudományos érdeklődésű emberek voltak. Szövegű, nagy művészi gonddal és ízléssel készített kiadványok létrehozására törekedtek a reformátor-nyomdászok, - de az ellenreformáció tipográfusai is - ugyancsak képzett egyének, illetve a hitújítás, a vallás ügyét önzetlenül szolgáló mesterek. Későbbi követőik elsősorban már *üzletemberek, kapitalista vállalkozók*. Szinte kivételnek számítanak köztük a könyv szövege iránt érdeklődők, ahhoz is értő nyomdászok. Nagy többségüknek elsődleges célja és fő törekvése a minél nagyobb haszon elérése, s ennek érdekében a kiadványok minél olcsóbb és minél gyorsabb előállítása a pontos szöveg és a művészi kiállítás rovására is.

E politikai és gazdasági tényezők hatására következik be a hanyatlás a legtöbb országban, s ez alól *csak néhány kivétel* van: *Oroszország, Németalföld, és Erdély*. Oroszországban a 17. században lendül fel a nyomdászat: gyarapszik a műhelyek száma, gazdagodik a művek külső kiállítása, nagyobb számban látnak napvilágot világi munkák. Németalföld északi tartományai a spanyolok elleni harcban kivívják függetlenségüket, fellendül az ipar és a kereskedelem, megindul a polgárosodás a könyvkultúra terén is. Különösen az Elzevir-család tevékenysége figyelemre méltó ilyen vonatkozásban. Erdély, az ország megosztottsága idején is viszonylagos függetlenséget élvez, a Habsburg birodalomtól függetlenül önálló szellemi arculatot tud kialakítani. Jók a kapcsolatai pl. a protestáns Németalfölddel is, s jó néhány kiemelkedő

polgári gondolkodó tevékenykedik a fejedelemség területén, pl. Apáczai Csere János vagy Pápai Ferenc, s köztük egy európai hírnő nyomdász is, Misztótfalusi Kis Miklós.

Új tipográfiai és könyvstílus: a barokk

A 17. század során gyökeres változások következnek be a tipográfiában és a könyvművészetben is az új művészeti ízlés- és stílusirány, a barokk hatására. A reneszánsz könyvstílust szép betűk, jól elrendezett szedés és a szedéssel harmonizáló könyvdíszek jellemezték. Ezeket most mozgalmas, dinamikus, barokk elemekkel zsúfolt s ettől *gyakran dagályos könyvdíszek és illusztrációk* szorítják ki a könyvből.

Átalakulnak az egyszerű, többségükben pusztán tipográfiai elemekből felépített reneszánsz címlapok is; megjelennek rajtuk az építészeti jellegű, pl. diadalkaput ábrázoló címképek vagy különböző emberalakzatokat ábrázoló figurális rajzok. A rövid, a tartalom lényegét kifejező címeket *hosszú barokk címek* váltják fel, s ezek gyakran tartalmazzák - az abszolutizmus szellemének megfelelően, - a pártfogók, mecénások hódolatteljes, nem egyszer alázatos magasztalását. A címlapot gyakran nyomtatják különböző fajta betűkkel, nem egyszer színes nyomást is alkalmaznak rajta, leginkább vöröset a fekete mellett. A korábbi egyszerű szép címlap ettől még zsúfoltabbá, dagályosabbá válik.

A címlapot általában terjedelmes, bőbeszédű, *dagályos barokk formulákat, stílusfordulatokat tartalmazó előszó, ajánlás* követi. Az előszó is rendszerint a magas rangú mecénások fejedelmek, hercegek, vagy más világi, illetve egyházi nagyságok dicséretét tartalmazza.

A barokk könyv térhódításával az egyszerűbb emberek, alacsonyabb társadalmi rétegek és az előkelőbb felsőbb körök számára készült kiadványok élesen elválnak, különböznek egymástól. A szélesebb tömegeknek kiadott népkönyveket gyenge minőségű papírra nyomtatják, kopott, silány betűkkel, míg a felsőbb körök, az uralkodó rétegek részére pompázatos, gazdagon illusztrált és díszített díszműveket adnak ki. Új illusztrációs eljárás és eszköz hódít tért a nyomdászatban is: a *rézmetszés*, illetve a rézmetszet, s a fametszet az egyszerű népkönyvekbe szorul vissza.

Az illusztrációs technika e gyökeres változásának - a társadalmi okok mellett - *művészi oka* is van. A fametszést olyan kiemelkedő nagy művészek művelték, mint pl. Dürer, Cranach, Holbein, Burgkmair stb., s ők a fametszetben lévő művészi lehetőségeket szinte teljesen kimerítették. Az őket követő illusztrátorok újabbat, magasabb szintűt nem tudtak már produkálni ezen a téren. Továbbá: a fametszés rajzos, vonalas ábrázolásával szemben a rézmetszés *tónusos, árnyalatokat nyújtó illusztrációk készítésére is alkalmas* volt, s ebben a vonatkozásban megfelelt a korabeli festészeti iránynak is. A korabeli barokk festészetben ugyanis nagyobb szerepet kaptak a fényhatások, a tónusok. Ez a festészeti stílus hatott tehát a grafikára, a könyvek díszítésére is, s így lett a barokk könyv illusztrációs eszköze a finom, gazdag árnyalatok kifejezésére is alkalmas rézmetszet.

A rézmetszet, mint könyvillusztráció

A rézmetszet egyidős a nyomdászattal, a legrégebbi rézmetszetek már a 15. század közepe táján, 1440-1450 között készülnek. Könyvillusztrációként elvéve már a *16. században előfordul*, de ekkor még ritka kivételnek számít a fametszettel szemben, a *17. században* azonban *tömegesen alkalmazzák*, már az 1620-30-as években szinte teljesen kiszorítja, illetve a népkönyvekbe szorítja vissza a fametszetet. Ettől kezdve a fametszet az előkelőbb kiadványokban kivételnek számít.

A rézmetszet készítésének technikája a következő: simára csiszolt rézlapra kerül rá a rajz, az illusztráció tükörképe. Ezután vésővel bemélyítik a rajzot a puha fémbe és a vésések mélysége és a bevésett vonalak sűrítése vagy ritkítása biztosítja a leendő kép sötétebb vagy világosabb tónusait, árnyaltságát. A vésés után a rézlemezt melegítik s közben festékezik, majd a festékezés befejeztével abbahagyják a melegítést. A festék a kivésott vájatokban, mélyedésekben helyezkedik el, azok mélysége szerint több vagy kevesebb és sűrűségük szerint sűrűbben vagy ritkábban. A rézlemez felszínéről a sokszorosítás előtt letörlik a festéket, csak a vájatokban marad, s ezekből szívja ki a nedves enyvezetlen papír a festéket, s keletkezik a papíron a rézmetszet: tónusos, árnyalt kép a festékezés mennyiségének megfelelően.

Az új illusztrációs eljárásnak van egy nagy hátránya a korábbi fametszettel szemben. *Mélynyomós eljárás* s e miatt a magasnyomós betűsokszorosító technikával, azaz *a könyv szövegével együtt nem nyomtatható*. A rézmetszetről készült levonat emiatt általában külön lap, ami bonyolultabbá és drágábbá teszi a rézmetszettel illusztrált kiadványok előállítását.

Persze a rézmetszettel díszített, barokk stílusú nyomdatermékek közt is vannak színvonalas, művészi értékű teljesítmények. Nem valamennyi barokk munka zsúfolt, dagályos, akad számos olyan is, amely az új tipográfiai stílus elemeit mértéktartóan alkalmazza, e ezek jelentékeny könyvművészeti értékek. *A barokk időszak egészére azonban jellemző a tipográfiai és művészeti hanyatlás*, s ez különösen szembetűnő a szélesebb néptömegek számára készült nyomtatványoknál. Ezek az általában kisebb terjedelmű tömegtermékek nemcsak művészileg és nyomdatechnikailag, hanem szellemileg, tartalmilag is csekély értékű munkák. A 16. század politikailag előremutató röpiratait, füzetes kiadványait *vásári irodalom*má süllyedtek. Nem nevelni, tanítani akarják a félművelt, műveletlen tömegeket, hanem szellemi színvonalukhoz, ízlésükhöz, hiszékenységükhöz alkalmazkodva szörnyűséges korabeli eseményekről, fantasztikus természeti jelenségekről számolnak be, csillagászati jóslásokat tartalmaznak, terjesztik a babonát stb. Rendkívül keresett cikkeké válnak és tömegesen kerülnek piacra a kalendáriumok, álmoskönyvek, a kuruzslás határát súroló orvosi jellegű munkák s az „ájtatos” irodalom különféle termékei.

E tömegkiadványok nem tartalmaznak költséges rézmetszetes illusztrációkat, ezek azok a nyomtatványok, amelyekben tovább él az olcsó, egyszerű fametszet.

A rézmetszetet ugyanakkor nagyon jól használta fel a *tudományos irodalom* néhány ága: portrék, térképek, kották, városábrázolások jelentek meg pl. rézmetszetes sokszorosításban.

* * *

A 17. században a rézmetszet mellett kialakul egy másik, vele rokon mélynyomós grafikai és illusztrációs eljárás, a *rézkarc*. Itt is a nyomólemez bemélyedésében helyezkedik el a festék, a nyomólemez előállítása eltér azonban a rézmetszetétől. A rézmetszet nyomóformáját mechanikai, fizikai úton: kézi véséssel állítják elő, a rézkarcét azonban *vegyi úton: maratással*. A rézlapot nagyon vékony, viasz, gyanta és kátrány keverékéből készült réteggel vonják be, s e rétegbe finom karcolótűvel belekarcolják a rajzot. A rajz finom vonalainak a mélyedéseibe savat öntenek (régebben salétrom-, újabban sósavat) s e savval maratják be a rézlapba a karcolótű vonalainak megfelelő rajzot.

A sokszorosítás e vegyi úton készült nyomóformáról ugyanúgy történik, mint a rézmetszet esetében.

A rézkarcot *elsősorban Németalföldön* használták, de másutt is elterjedt. A 17. századi németalföldi művészet legnagyobb mestere, *Rembrandt* is számos rézkarcot készített.

Az orosz könyvnyomtatás fejlődése

A 17. századi orosz nyomdászatnak is Moszkva volt a központja s vezető műhelye a *moszkvai udvari nyomda*. Moszkva mellett elsősorban Ukrajnában és Fehéroroszországban alakultak nyomdai üzemek, s egy kijevi nyomdában a 17. század elején kibocsátott hymnológiában fel vannak sorolva mindazok a személyek, akik az előállításban résztvettek; így a betűöntő, a szedő, a rajzoló, a korrektor, a nyomtató, a munkavezető és a felügyelő, ami arról tanúskodik, hogy olyan fejlett nyomdászműhellyel rendelkezett akkor Kijev, amelyben már komoly munkamegosztás érvényesült.

Az orosz nyomdászat 17. századi fejlődésére még mindig erősen rányomta bélyegét a 16. században működött neves nyomdász, *Ivan Fjodorov műveinek a hatása*. A nyomtatványok külső kiállítása, előállítási technikája, a címlapkép és a könyvdíszek Fjodorov tevékenységének bélyegét viselik magukon. Ugyanakkor azonban a 17. század során *lényeges tartalmi és formai változások is* történnek Oroszország nyomdászatában.

Tartalmi szempontból szembetűnő a *világi tárgyú kiadványok* számának megnövekedése. Az orosz nyomdászat 16. század közepi kezdeteitől egy évszázadon keresztül szinte csak egyházi, pravoszláv munkákat bocsátott ki. 1650 táján jelenik meg újból *orosz abc Vaszilij Fjodorovics Burcev kiadásában*, s nyomában egyre nagyobb számban látnak napvilágot világi tárgyú nyomdatermékek.

Ami a könyvek formai változását illeti, Nyugat-Európához hasonlóan Oroszországban is megjelenik a *rémetszet, mint könyvillusztráció*, s visszaszorítja a fametszetet. Emellett a 17. század első felének az illusztrációit, amelyek az ikonfestészet stílusának merevségét tükrözték, a század második felében felváltják az *új stílusú, távlatokat is érzékeltető rajzok és könyvdíszítések*. A 16. század végének és a 17. század első felének a dekoratív, de merev, távlat nélküli ikonfestészetet utánzó könyvillusztrációit a mecénás Sztroganov-családról elnevezett *Sztroganov-iskolához* tartozó művészek készítették és metszették fába. Ezt a hagyományos stílust váltotta fel a távlatokat is érzékeltető, mozgalmasabb irányzat, amelynek vezető művésze az „orosz Rafaello”-nak nevezett *Usakov* volt. Szemjon Usakov (1626-1686) is az ikonfestészet stílusát követte kezdetben, de művészetén felismerhető már a korábbi nyugat-európai stílusirány, a reneszánsz hatása. Ő a *rémetség első jelentékeny képviselője Oroszországban*, s a 17. század második felében ő a *legkiemelkedőbb orosz könyvillusztrátor*. Együtt dolgozott a kor jeles moszkvai nyomdászával, *Simeon Polockijjal*, s Polockij nyomdatermékei közül azok a 17. század második felének legszebb orosz könyvei, amelyeket Usakov illusztrált.

Németalföld nyomdászata

Az Elzevir-nyomdászcsalád

A 17. század során Hollandia magas rangra emelkedett az európai kultúrában általában, de kiemelkedő szerepe volt a könyvkultúra terén is. Az oroszországi Moszkva mellett a németalföldi Leyden volt kiemelkedő nyomdászváros Európában, magas rangját az itt működő Elzevir-nyomdászcsalád tevékenységének és eredményeinek köszönheti. A nyomdászcsalád alapítója *Ludwig Elzevir* antwerpeni könyvkötő volt. Ő protestáns vallása miatt a várost megszálló spanyol csapatok és a spanyol inkvizíció elől Antwerpenből előbb Franciaországba menekült, majd a németalföldi északi tartományok szabaddá válásával *1580-ban Leydenben telepedett le*. Eleinte főleg könyvkötéssel és könyvkereskedelemmel foglalkozott, kevés

könyvet ki is adott, de nem nagy sikerrel. Nehéz anyagi viszonyai miatt 1586-ban elvállalta az egyetemi pedellusi hivatalát. Arra törekedett, hogy jelentékeny kiadói üzletet hozzon létre, ehhez azonban előbb nagy körültekintéssel kiterjedt üzleti kapcsolatokat és nagy piacot biztosított. Ezután, *1592-től teljesen áttért a könyvkiadásra* és 25 éves kiadói tevékenységével európai hírnevet biztosított magának és az Elzevir-cégnek.

Ludwig Elzevir *két fia Hágában és Utrechtben alapított fiókiüzletet*, halála után pedig a *leydeni vállalatot* - 7 fia közül - másik két fia, a legidősebb és a legfiatalabb, *Matthias Elzevir, ill. Bonaventura Elzevir* vette át. Közben egyik unokája, *Isaak Elzevir* házassága révén egy *nyomdát szerzett*, amely az egész vállalkozás magja lett, ettől kezdve ugyanis kiadványaikat saját nyomdaüzemükben tudták előállítani. Isaak Elzevir 1620-ban elvállalta az egyetemi nyomdászti tisztséget s az Elzevir-nyomda az egyetem területén nyert elhelyezést. Matthias Elzevir 1622-ben kivált a kiadóvállalatból s részét fiának, Abrahamnak adta át. *Bonaventura és Abraham Elzevir munkássága nyomán emelkedett a cég európai hírű vállalkozássá.* Megvásárolták 1625-ben Isaak Elzevir nyomdáját, s ettől a könyvkereskedői és kiadói részt Bonaventura, a nyomdait pedig Abraham irányította nagy hozzáértéssel.

Általában nem megrendelésre dolgoztak, hanem saját maguk kezdeményezték *kiterjedt kiadói tevékenységet*, s kiadványaik külső kiállításuk tekintetében, tipográfiaiilag is színvonalas nyomdatermékek voltak. Főként kislakú, (12-ed rét), olcsó, tudományos műveket bocsátottak ki. Mint kiadók, jó érzékkel ismerték fel a korabeli, művelődni, tájékozódni vágyó polgárság könyvek iránti igényét, s ezt kívánták kielégíteni a *respublikáknak* nevezett, országleírásokat tartalmazó kiadványaikkal. Ezek olyan aktuális tartalmú művek voltak, amelyek kötetenként egy-egy ország életét, természeti kincseit, gazdasági lehetőségeit, éghajlatát, természeti viszonyait, ásványi kincseit, a lakosság összetételét, vallási megoszlását, az ország politikai, és katonai helyzetét s röviden a történetét is megismertették a kereskedelmi, gazdasági kapcsolatait mind szélesebb körben fejleszteni kívánó polgársággal.

A republikák első kötete 1625-ben látott napvilágot és Angliáról szólt. A második kötet Velencéről nyújtott tájékoztatást. 1650-ig, *25 év alatt a sorozatnak összesen 35 kötete jelent meg*, ezek túlnyomó részt európai államokkal foglalkoztak, de jelent meg kötet néhány Európán kívüli országról is, az utolsó, a 35. kötet pl. Japánról. Magyarország sem maradt ki a sorozatból, a róla szóló kötetnek feltehetően egy Németalföldre menekült cseh tudós volt a szerzője. A republikák *rézmetszetű címlappal* ellátott, keskeny alakú, nagyon kicsi és szép betűkkel készített elegáns könyvecskék voltak. Apró *betűiket van Dyck*, a híres németalföldi festő *metszette*. A könyvművészetileg is figyelemreméltó kötetek olcsók voltak, s az érdeklődő olvasókat jól tájékoztató sorozat iránt nagy volt a kereslet, könyvsikernek számított.

Az Elzevirek kiterjedt kiadói tevékenységükkel a tudományok számos területét népszerűsítették, nem egy kiemelkedő korabeli személyiség tartotta velük a kapcsolatot. 1629-ben, a cég a republikákhoz hasonló másik kis formátumú sorozatot indított meg *ókori klasszikus szerzők* munkáiból. Előbb Horatius és Ovidius művei láttak napvilágot, majd őket Caesar, Vergilius és Plinius munkái követték.

A leydeni Elzevir-cég 1652-ben mind Bonaventura, mind Abraham akkor bekövetkezett halála miatt fiaik, *Daniel és Johann Elzevir* tulajdonába került. Az ő vezetésük idején a vállalkozás hamarosan hanyatlani kezdett, mivel a társtulajdonosok nem értettek egyet; sőt kevés idő után szét is váltak. A *leydeni üzlet* 1712-ben Johann fiának, II. Abrahamnak a halála után *feloszlott*. II. Abraham a közéletben magas rangra emelkedett, Leydenben lett városhíró, nyomdájával azonban keveset törődött. Az egykor híres műhely mind művészi szempontból, mind a kiadványok szövegének megbízhatóságát tekintve lezüllött. Az utolsó években az

egyetem számára dolgozott, de már a diákok is alig vásárolták a hibás, korrektúra nélküli, megbízhatatlan szövegű kiadványait.

Daniel Elzevir Amsterdamba költözött át, s 1658-ban itt nyitott könyvkereskedést, majd nyomdát is rendezett be. Vállalata kiterjedt és jelentékeny üzletté fejlődött, sőt kiadványai közt található néhány olyan munka is, amelynek jelentősége a híres leydeni Elzevir-kiadványokéval vetekszik; így pl. Milton, Descartes, Comenius műveinek kiadásai. Az amsterdami Elzevir-nyomda 1680-ban megszűnt, betűkészletét a Moretus-nyomdászcsalád vásárolta meg, s az így a híres Plantin-Moretus nyomdamúzeumba került.

Az Elzevir-nyomdászcsalád mintegy évszázados hosszú működése alatt nagy szolgálatot tett a németalföldi művelődésnek. *Kb. 2200 művet jelentetett meg, az egyetemi kiadványokkal együtt mintegy 5000-et.* Kiadványai művészileg is messze meghaladták a 17. századbeli könyvtermelés átlagszínvonalát, de a korábbi humanista nyomdászat magas szintjét nem érték el.

* * *

Németalföld, illetve Hollandia a 17. században Európa egyik leggazdagabb állama volt, a korabeli kapitalizmus mintaállama. A németalföldi forradalom az első győztes forradalom volt Európában, s a polgári könyvkultúra, amelynek fő képviselője az Elzevir-család volt, a polgárság gazdasági megerősödése révén virágozhatott fel. A 17. századi holland könyvkultúra jeles képviselői - az Elzevirek mellett - Blaeu, akinél Misztótfalusi is tanult, továbbá Wettstein és Walsberghe, valamennyien nyomdászok, könyvkereskedők, kiadók és könyvkötők is voltak.

*Willem Janszon Blaeu kiemelkedő térkép- és atlaszkiadó volt. A hollandok mint tengerjáró, hajózó kereskedők erősen érdeklődtek a térképészeti művek iránt. Ezt az érdeklődést használta ki - más nyomdászok mellett - a Blaeu-család Amsterdamban (több tagja is nyomdász volt), amikor 1634-1662 közt *Atlas Novus* címen 6 kötetben adott ki egy térképgyűjteményt, majd *Atlas Major* címen a későbbiekben egy ennél még terjedelmesebbet. Ez utóbbit latin kiadásban, 11, franciául 12 kötetben, majd utóbb spanyolul is megjelentették.*

A 17. századi németalföldi nyomdászoknak és kiadóknak kedvező helyzetet biztosítottak az európai piacon azok a polgári szabadságjogok, amelyekkel az ország polgári alkotmánya felruházta őket. Az országban *széleskörű sajtószabadság* érvényesült, mód volt olyan munkák közzétételére, amelyek másutt nem jelenhettek volna meg. Így a holland nyomdák és kiadók *számos francia munkát, különösen francia folyóiratokat és újságokat adtak közre*, gyakran utánnyomásban, s ezeket Franciaországba titkos úton becsempészték és illegálisan terjesztették. Az említett Walsberghe-nyomda pl. szinte kizárólag mint utánnyomó működött. Franciaországban ugyanis erős cenzúra és ellenőrzés érvényesült ebben az időben.

Franciaország

Franciaország könyvkultúrájának 17. századi fejlődését erősen gátolta a *Bourbonok abszolutista kormányzatának szigorú ellenőrzése és a katolikus egyház szigorú cenzúrája*. A francia nyomdászat központi szabályozására a feudális abszolutizmus szellemében a 17. század elején, XIII. Lajos (1608-1643) uralkodása idején került sor. XIII. Lajos támogatta ugyan a nyomdászatot, de ugyanakkor eszköznek tekintette a királyi abszolutizmus szolgálatában és érdekében. 1618-ban nyomdásztestület, *nyomdai kamara* felállítását rendelte el. Ez az állami felügyelet szerve volt a nyomdaipar és a könyvkiadás felett; tanácskozásain jelen kellett lenni két állami hivatalnoknak. A legfelső cenzori hatóság jó ideig a Sorbonne teológiai fakultása

volt, majd az ellenőrzést önálló királyi intézmény vette át tőle. Franciaországban is városként korlátozták a nyomdák számát; Párizsban legfeljebb 36, Lyonban és Rouenban 18-18, Bordeaux-ban pedig 12 nyomda működhetett.

A francia királyi nyomda

A fenti szigorú intézkedések, korlátozások elrendelése miatt a 17. századi francia nyomdászatnak egyetlen kiemelkedő eseménye van, s ez a Királyi Nyomda *megnyitása 1640-ben*. A nyomdát Richelieu, XIII. Lajos híres minisztere öt évvel a Francia Akadémia alapítása (1635) után hozta létre. Olyan nagyszabású nyomdaüzem megteremtésére gondolt, amely minden más európai nyomdát felülmúl tevékenységével és szép kiadványaival. Ezért a legjobb francia nyomdászokat szerződtette és a nyomdának Párizs központjában, a Louvre-ban adott helyet. Kiadványainak ennek ellenére sem volt különösebb sikerük. Első kiadványa Kempis Tamás „Krisztus követése” című műve volt (1640), ezt díszes kiállítású teológiai művek, klasszikus kiadások, matematikai és természettudományi munkák, továbbá a királyságot dicsőítő történeti művek követték.

A francia királyi nyomda legnevezetesebb kiadványa egy, az 1670-es évektől megjelenő 64 kötetes *ókori klasszikus sorozat* volt. Ezt XIV. Lajos fia, a trónörökös (dauphin) számára adták ki és a trónörökös nevelője, Bossuet rendezte sajtó alá, elhagyva a fiatal trónörököst esetleg „megbotránkoztatható” részeket. Az eredeti klasszikus szövegeket magyarázó jegyzetekkel is kiegészítette. Minden egyes kötetben megtalálható a sorozat célját magyarázó felirat: „in usum delphini” (a trónörökös - a dauphin - használatára). A rövidített, „kényes” részleteket elhagyó, s többnyire az ifjúságnak készült, átdolgozott kiadásokat azóta is gyakran nevezik (néha gúnyos éllel) „in usum delphini” - kiadásoknak.

A francia királyi nyomda (később állami nyomda) megalapítása óta a *francia nyomdaipar központi intézménye*. Korszerű berendezése látványosságzámba ment, s ezért története során olyan kiemelkedő látogatói voltak, mint pl. Nagy Péter orosz cár (1717), VII. Pius pápa (1805), vagy Napóleon (1811).

Olaszország

Ahogy a humanizmus idején vezető szerepet játszó Franciaországban a 17. század során visszaesett a könyvkultúra és a párizsi Királyi Nyomda alapításán kívül más jelentékeny eseményt nem tudunk kiemelni, úgy a 16-17. század fordulójától az európai humanista könyvművészet másik kiemelkedő centrumának, Itáliának a kiadványait is érinti a *nyomdatermékek általános hanyatlása*. A közepes színvonalú könyvtermelésből nagyon kevés mű emelkedik ki. A könyvek stílusa itt is a barokk, számos mű külső jellemzői a pompázatos barokk formák, de a nyomtatványok maguk tipográfiaiailag és szövegileg általában gyengék, gyakran hibásak.

Franciaországhoz hasonlóan a 17. századi olasz könyvtörténetnek is egyetlen jelentékeny eseménye van: a máig fennálló és működő *pápai propagandanyomda* alapítása. A nyomdát 1626-ban hozták létre Tipografia della Congregazione di Propaganda Fidei néven a katolikus hittérítés, az ún. missziók tevékenységének a támogatására. Hamarosan 23 nyelv betűkészletével rendelkezett és egyházi könyveket, szótárakat és nyelvkönyveket adott ki a legkülönbözőbb nyelveken. A nyomda ma is a katolikus hittérítés ügyét szolgálja.

Érdekes epizód a nyomda történetében, hogy Napoleon olaszországi hadjárata során a franciák lefoglalták és elszállították a nyomda betűanyagát. Később, Napoleon bukása után azonban vissza kellett szolgáltatniuk a pápaságnak.

A nyomdászat kezdetei az amerikai kontinensen

Az európai könyvnyomtatás feltalálása után egy évszázaddal jelenik meg a nyomdászat Amerika földjén, elsőnek a 16. század közepén *Spanyol-Amerikában*, majd még egy évszázad késéssel, a 17. század közepe táján *Észak-Amerikában*, a későbbi Amerikai Egyesült Államok területén is.

Közép- és Dél-Amerika

Közép- és Dél-Amerika földjét Kolumbus fedezte fel Európa számára 1492-ben, majd a 16. század során a spanyolok nagy részét meghódították és gyarmatosították. A portugálok - ugyancsak még a 16. században - Brazíliát szerezték meg maguknak, majd a 17. században az angolok, a franciák és a hollandok is bekapcsolódtak a gyarmatosításba. A spanyolok a latin-amerikai népek leigázásához igénybe vették a *katolikus egyház* segítségét is. Számos missziós telepet hoztak létre, sőt egy egyházi államot is (1604-1767: paraguay-i jezsuita állam), melyek a bennszülött lakosságot - erőszakos módszereket is igénybe véve - a katolikus hitre térítették. A gyarmatosítás során az őslakosság nagy része elpusztult, városaik, ősi magas színvonalú kultúrájuk (azték, inka kultúra) tönkre ment. A gyarmati kizsákmányolás robbantotta ki az 1810-től 1826-ig tartó *dél-amerikai függetlenségi háborút*, amely a dél- és közép-amerikai államok elszakadásához önálló nemzeti köztársaságok létrejöttéhez vezetett.

A *könyvnyomtatás kezdetei* a gyarmatosítás időszakára nyúlnak vissza. *Közép-Amerikában már a 16. század első felében* megjelenik az első könyvsajtó és a század végéig Mexikó területén több nyomda alakul. *Dél-Amerikában csak a 16. század legvégén* jelenik meg az első könyv, s a nyomdászat a 17. században terjed el. A nyomdászat bevezetése és a könyvkiadás megindítása a *spanyol misszionáriusok* tevékenységéhez kapcsolódik. Nyomdáikkal és könyveikkel a gyarmatosítást és a gyarmatosítás szolgálatában álló hittérítés ügyét szolgálták. A bennszülötteket engedelmes alattvalókká és jó keresztényekké igyekeztek nevelni. Az első spanyol-amerikai nyomtatványok éppen ezért elsősorban vallásos, egyházi művek és a katolikus szellemű iskolai oktatást szolgáló tankönyvek voltak. A nyomdákat gyakran szerzetesek vezették, de a bennszülött indiánok hamarosan elsajátították a szedést, a betűöntést, a fametszés és rézmetszés technikáját, sőt a nyomtatásajtók készítését is. Így akadnak már az első könyvek közt is fametszetekkel és rézmetszetekkel illusztrált szép kiadványok.

Említettük, hogy az *első spanyol amerikai nyomda Mexikó területén* működött a 16. század első felében. Egy spanyol ferences szerzetes, *Juan Zumárraga*, Mexikó első püspöke, majd érseke (1533-1548) kezdeményezte itt a könyvnyomtatás bevezetését. Indítványára *Juan Cromberger*, sevillai német származású spanyol nyomdász szállította Spanyolországból az első sajtót és 1539-ben állította fel Mexikó városában. Ez volt az *első nyomda az amerikai kontinensen*, Dél- és Észak-Amerikában is későbbben indult meg a könyvnyomtatás. Eleinte, 1539-től 1547-ig *Juan Pablos* olasz nyomdász volt a munkatársa. 1548-ban Pablos átvette a nyomdát és haláláig, 1561-ig egyedül ő vezette. (1559-ig mint az ország egyetlen nyomdája tevékenykedett). Számos nyomtatványt készített, ezek azonban csak töredékesen, vagy egy-egy példányban maradtak fenn. Művei többsége vallásos tárgyú munka a bennszülöttek dialektusában, de ő nyomtatta az első amerikai matematikai könyvet és az első törvénygyűjteményt is. Rendkívül tevékeny, sokoldalú nyomdász volt, ismerte a kétszínnyomást, hangjegyeket is nyomtatott. Számos latin és gót betűtípussal és könyvdísszel rendelkezett, amelyeket segédje, *Antonio de Espinosa* metszett és öntött. - 1559-ben Espinosa önálló nyomdát nyitott s így ő lett Mexikó második nyomdája. 1575-ig működött, és szép, jó tipográfiai kiállítású

könyveket nyomtatott. Legkiemelkedőbb munkája az 1561-ben megjelent kétszínnyomású *Missale Romanum*, amely fametszetes illusztrációkat és kottákat is tartalmaz.

A gyarmatosítás időszakában *Mexikó* volt a *spanyol-amerikai nyomdászat központja*. Már a nyomdászat bevezetésének századában, a 16. században 22 nyomdász működött itt, akik összesen 204 nyomtatványt készítettek, legnagyobb részüket a bennszülöttek nyelvén. A 17. században Mexikó városa mellett az ország más városaiban is nyíltak nyomdák. A legfontosabb nyomdahelyek még: Puebla de Los Angeles (1640-től) és Guetemala (itt 1660-tól José Antonio de Ibarra volt nyomdász).

Dél-Amerikában - ahogy említettük - az *első nyomda a 16. század legvégén* alakult. Peru területén, *Limában* 1584-ben adta ki az első dél-amerikai könyvet *Antonio Ricardo*, Torinóból származó olasz nyomdász. A mű címe: *Doctrina Christiana*; két indián dialektusban és spanyolul jelent meg. (Ma mindössze két példány ismeretes belőle). - Peruból kiindulva lassan, fokozatosan terjedt a nyomdászat déli irányba, követve az előrenyomuló hittérítőket, jezsuiták útját. 1610-ben a *bolíviai La Pazban*, 1700-ban *Argentína* területén Rio de la Plata mellett (a bencés Johann Neumann rendezte be a nyomdát), kb. ugyanekkor *Brazíliában*, 1703-ban *Paraguay* földjén, Loreto-ban, 1738-ban a *kolumbiai Bogotában*, 1747-ben a *brazíliai Rio de Janeíróban* (Antonio Isidoro de Fonesca lisszaboni portugál nyomdászt), 1754-ben *Equadorban*, 1764-ben *Venezuelában*, 1765-ben az argentinai *Cordobában*, 1776-ban a *chilei Santiagóban*, 1780-ban Argentína területén, *Buenos Airesben* kezdte meg működését a nyomda. A 18. század során tehát a könyvnyomtatás az amerikai kontinens déli részén széles körben elterjedt, a század végén szinte minden dél-amerikai ország rendelkezett már nyomdával. Ez a kialakuló könyvkultúra, azonban legfeljebb abban dél-amerikai jellegű, hogy a kiadványok egy része a bennszülöttek nyelvén készült. Célját és tartalmát tekintve a *gyarmatosítók törekvéseit, ideológiáját szolgálta*. A nyomdászok is európai bevándorlók, főként, spanyolok, kisebb részben portugálok, olaszok vagy más nemzetiségűek; mellettük kevés indián alkalmazott dolgozik.

Észak-Amerika

Az USA későbbi területét, elsősorban a keleti partvidéket az *európai tengeri hatalmak gyarmatosították* az Amerika felfedezését követő két évszázad során: Anglia, Franciaország, Spanyolország és kisebb mértékben Hollandia. 1620 körül különösen sok *angol puritán* vándorolt ki Amerikába, akiknek itt is fontos kulturális szerepük volt. Az amerikai gyarmatokért elsősorban Anglia és Franciaország folytatott nagy és hosszú küzdelmet, amelynek 1763-ban Anglia lett a győztese, megszerezte Észak-Amerika területének nagy részét. Az angol gyarmatosítás elleni küzdelem 1775-ben az amerikai függetlenségi háborúba torkollott; 1776-ban a 13 angol gyarmat kibocsátotta a *függetlenségi nyilatkozatot*, amellyel kinyilvánította elszakadását Angliától és kikiáltotta az új állam függetlenségét. Ezt az 1783-i versailles-i békekötésben Anglia is kénytelen volt elismerni.

Az Észak-amerikai földrészen a könyvkultúra a gyarmatosítás időszakában (1783-ig) lényegében az *európai könyvkultúra függvénye* volt. Önálló nemzeti könyvkiadás és könyvkultúra csak a függetlenség kivívása után fejlődött ki. Az *első észak-amerikai nyomda* 1638-ban keletkezett *Cambridgeben*. A nyomda vezetője *Stephen Day(e)* volt (kb. 1594-1668), aki a nyomdaalapítás évében vándorolt ki Amerikába. Ő fiával, *Matthew Day(e)*-vel együtt, aki tanult nyomdász volt, folytatta a nyomdász-mesterséget. Az alapítást követő évben (1639) megjelentették Észak-Amerika első nyomtatványait, két nagyon kis terjedelmű munkát; egy egyleveles nyomtatványt (*The Freeman's Oath* - A szabad ember esküje) és egy naptárt. (Nem maradt fenn belőlük példány). Az első könyv, egy a protestantizmus ügyét szolgáló zsoltá-

roskönyv (Bay Psalm Book) 1640-ben, került ki a nyomdából. A mű az amerikai irodalomnak is első fontos terméke. (10 példány maradt belőle). A nyomda 1649-ig, amikor vezetését *Samuel Green* vette át, 22 munkát jelentetett meg, közülük azonban csak 9 maradt fenn. - A 17. század során még a következő államokban keletkezett említésre méltó nyomda: Maryland-ben 1685-ben, Pennsylvania területén, Philadelphiában 1685-ben és New Yorkban 1693-ban. A két utolsóként említett helyen William Bradford nyitott nyomdát.

William Bradford (1663-1752) Észak-Amerika legjelentékenyebb nyomdászegyenisége volt a gyarmatosítás időszakában. 1685-ben alapított philadelphiai nyomdája mellett - melynek első terméke egy almanach volt, - ő alapította 1690-ben William Rittenhouse-zal (1644-1708) az első amerikai papírmalmot is. Ezután egy vallási vitában való részvétele miatt börtönbe került, s kiszabadulása után, 1693-ban New Yorkban telepedett le és nyitott nyomdát. Itt 50 éven át mint *angol királyi nyomdász* tevékenykedett, ő nyomtatta az angol kolóniák számára a törvényeket és rendeleteket. A hivatalos nyomtatványok mellett nevezetes kiadványai: az első new yorki újság (The New York Gazette) 1725-től, a New York történetéről szóló első könyv (1727), New York első, rézmetszetről készített térképe (1730) stb. 1728-ban New Jerseyben is rendezett be papírmalmot. 1742-ben visszavonult üzemeitől és üzleteitől, utóda egykori inasa, James Parker lett. - Fia, *Andrew Bradford* (1688-1742) szintén nyomdász volt. 1712-ben New Yorkból Philadelphiába települt és ott a 18. század legnagyobb amerikai nyomdászának; Benjamin Franklinnak lett a vetélytársa újságjával és képeslapjával.

A 18. század során az észak-amerikai angol kolóniákban mindinkább elterjedt a könyvnyomtatás, minden fontosabb városban alakult nyomda. 1776-ban, a függetlenségi nyilatkozat kibocsátásának évében az Egyesült Államok 13 országában már 40 könyvsajtó működött. Az amerikai nyomdászat e 18. századi fellendülésében nagy szerepük volt Pennsylvania államban a *német pietistáknak*. A pietizmus a 17. században alakult ki Németországban mint a protestantizmus egyik irányzata. A pietisták az evangélikus egyház kialakuló dogmatizmusával szemben a vallásos lelkület elmélyítését, az egyéni vallásosságot, a szigorú önmegtartóztatást hirdették. Szembekerültek az evangélikus egyházzal, sőt némely csoportjaik el is szakadtak tőle. Az egyház üldözte a pietizmust, követői emiatt menekültek nagyszámban Amerikába és számos települést hoztak létre Pennsylvániában, ahol virágzó szellemi, kulturális fejlődést bontakoztattak ki. Ennek során állították fel nyomdáikat s indítottak meg figyelemre méltó német nyelvű könyvkiadást. Egyik legjelentékenyebb településük *Germantown* volt (ma Philadelphia városrésze), itt virágzott leginkább az *amerikai német könyvnyomtatás* és könyvkiadás. Itt jelent meg az első amerikai német iskolakönyv, az első naptár (1738), az első újság (1739-től), az első evangélikus biblia (1743) és számos más, tartalmilag is érdekes pietista szellemű munka (himnuszok, ájtatos könyvek, szimbolikus, misztikus művek). Az amerikai német pietisták e kiadványai, mint amerikai német „önnyomtatványok”, ma igen keresettek és drágák. A nyomdákon kívül papírgyárat és betűöntödét is állítottak fel. Legkiemelkedőbb könyvnyomtatóik a *Sauer-nyomdászcsalád* tagjai voltak.

A Sauer-nyomdászcsalád generációkon át jelentékeny szerepet játszott az amerikai nyomdászat történetében. Legidősebb tagja, a nyomdaalapító *id. Christoph Sauer* (1694-1758) Pfalzból származott, az ottani pietista szekta tagja volt. 1724-ben telepedett le Germantownban. Nem volt nyomdász, csupán ügyes technikus, de mivel a német bevándorlók nem rendelkeztek a mindennapi élethez szükséges könyvekkel, nyomda felállítását határozta el. Maga építette a sajtót, maga készítette a nyomdai festékeket is, csupán betűket hozatott Németországból, Frankfurt am Mainból. Kiadványaival a pennsylvániai pietista közösségek körében hamar sikereket ért el. Nyomtatványai 1738-tól kezdve jelentek meg. Sok imakönyvet és énekeskönyvet adott ki, de leghíresebb egyházi jellegű kiadványa - a már említett - 1743-ban megjelent biblia, amelyet a nyomdászattörténet *Sauer-biblia* néven tart számon. Ez volt az

első európai nyelven kiadott biblia Amerikában. Luther fordításában tartalmazza az Ó- és Újszövetséget. Nagy folio alakban jelent meg 12.000 példányban, ami - ha figyelembe vesszük, hogy az átlagos példányszám ebben az időben Amerikában 500 körül mozgott, - óriási szám. Hamarosan második és harmadik kiadása is megjelent 1763-ban, illetve 1776-ban. (E kettőt már az ifj. Chr. Sauer nyomtatta). Az idősebb Chr. Sauer világi tárgyú nyomtatványokat is készített: iskolakönyveket, naptárakat és német nyelvű hírlapot.

Nyomdáját fia, *ifj. Christoph Sauer* (1722-1748) vette át és fejlesztette tovább. 1778 körül 4 sajtójával az észak-amerikai kolóniák legnagyobb könyvnyomtató műhelye volt. 1771-ben betűöntődét csatolt hozzá, ami azért fontos, mert ez volt az első betűöntőde Amerikában. Addig az összes betűtípusokat Európából szerezték be, elsősorban Angliából, Németországból és Hollandiából. Az ifj. Sauer idejében is vallási kiadványok, iskolakönyvek, naptárak álltak a kiadói tevékenység középpontjában, de ő adta ki az első vallásos tárgyú amerikai folyóiratot is. A függetlenségi háború idején az angolok mellett állt, ezért vagyonát elkobozták és elárverezték, őt magát pedig egy időre bebörtönözték. Élete hátralévő részében mint könyvkötő működött. A nyomdai tevékenységet három fia folytatta a 18. században; a Sauer-család a 19. században is működött, sőt leszármazottaik ma is nagy teljesítőképességű nyomdával rendelkeznek Philadelphiában.

Az eddig ismertetett nyomdászok *nem a sajátos amerikai jellegű és szellemű könyvkultúra képviselői*. Nagyjából idegenek, európai származásúak (a két Day(e) vagy a Sauer-család, idegen közösség könyvigényét elégítették ki (Sauer-család), vagy az angol gyarmatosítás szolgálatában álltak (Bradford, aki angol királyi nyomdász).

Magyarország és Erdély

A 17. századi Magyarország és Erdély nyomdászatának helyzetét is erősen meghatározták az ország három részre szakadásából adódó viszonyok. Az ország nyugati része és a Felvidék a Habsburg-birodalomhoz tartozik, e területeken az ellenreformáció térhódítása s a vele kapcsolatos szigorú katolikus cenzúra nyomja rá bélyegét a könyvkultúra fejlődésére. Az ország középső részén a török az úr, s e területeken tilos mindenfajta nyomdászati tevékenység. A viszonylagos függetlenséget élvező Erdélyben legkedvezőbbek a viszonyok a könyvnyomtatás fejlődése számára is. Az erdélyi protestáns értelmiségnek szorosak a kapcsolatai a nyugat-európai polgárosodó protestáns államokkal, így Németalfölddel is, s Erdélyt is ezekhez, elsősorban Hollandiához hasonló polgárosult állammá szeretné fejleszteni.

Magyarország és Erdély területén a 17. század során mindössze 3 város, *Nagyszombat*, *Lőcse* és *Kolozsvár* nyomdászata emelkedik ki az átlagból.

Nagyszombatban az ellenreformáció támogatására 1577-ben *Telegdi Miklós* által létrehozott nyomda működik. Telegdi nagyszombati plébános és nagyprépost volt s a nyomdafelszerelést a bécsi jezsuitáktól vásárolta. A nyomda tevékenységét kezdetben ő maga irányította. A nagyszombati műhely 1584-ben *királyi privilégiumot* kapott amely egyben kimondta minden engedély nélkül működő nyomda megszüntetését, továbbá megtiltotta a nagyszombati kiadványok utánnyomását. A nyomdának minden kiadványából 3-3 példányt kellett felterjesztenie a bécsi magyar királyi kancelláriához ellenőrzés végett. A nagyszombati nyomda működése kezdetén Telegdi műveit, továbbá népies iratokat, magyar nyelvű kalendáriumokat s közhasznú kiadványokat, pl. a Corpus jurist adta közre, a Telegdi Miklós haláláig (1586), kilenc esztendő alatt összesen 8 magyar és 6 latin munkát bocsátott ki.

Telegdi halála után a korábbi korrektor, *Péchi Lukács* lett a nyomda vezetője, majd az ő elhunytá után stagnálás következett be a nyomda történetében. Ennek oka, hogy *Forgách Miklós bíboros Pozsonyban állított fel nyomdát* s ehhez a nagyszombati műhely berendezését használta fel. A pozsonyi kiadványok közt található pl. Balassi Bálint Istenes énekeinek kiadása, vagy Pázmány Péter Imádságos könyve.

A nagyszombati nyomda 1640-től az 1635-ben *Pázmány Péter* által alapított *jezsuita egyetem tulajdonában* van. Pázmány rendelkezése nyomán megkapja a pozsonyi nyomda tipográfiai anyagának jelentékeny részét. Ezzel a pozsonyi nyomda működése esik vissza és a nagyszombatié lendül fel. Zinóváralján saját papírgyárat tart fenn. Az egyetemi tanárok tudományos és teológiai munkáinak kiadásával és énekes- s imádságoskönyv kiadványaival szolgálja az ellenreformáció ügyét. A 17 században az egyik legtermékenyebb magyarországi nyomdaüzem, 1600 és 1700 között 465 nyomtatványát ismerjük. A 17. század utolsó negyedében még 2 katolikus nyomda kezdte meg működését az országban: 1674-ben a *kassai jezsuita*, 1676-ban pedig a *csíksomlyói ferences műhely*.

Lőcsén a Brewer-család országosan ismert és jó hírnévnek örvendő nyomdája tevékenykedik. A műhelyt *Brewer Lőrinc* alapította 1623-ban. Itt jelentek meg 1664-ig a híres *lőcsei kalendáriumok*. A nyomda görög betűkészlettel is fel volt szerelve. A 29 magyarországi, 17. századi nyomdaszékhely közül *Lőcse volt a legtermékenyebb*, összesen 586 kiadványa ismeretes, amely Magyarország és Erdély korabeli nyomdai össztermelésének 18%-a.

Az ellenreformáció idején is tovább működik a *debreceni protestáns nyomda* s újak is alakulnak. 1620-ban Bethlen Gábor *Gyulafehérváron*, 1650-ben pedig Lorántffy Zsuzsanna *Sárospatakon* állított fel fejedelmi nyomdát. A leydeni egyetemen teológiai tanulmányokat

folytató *Szenczi Kertész Ábrahám* hazatérése után 1640-ben *Nagyváradon* rendezett be jelentékenyebb protestáns műhelyt. Húsz év alatt 113 nyomtatvány bocsátott ki, közülük 70-et magyar nyelven. Kiadványaival a magyarországi puritánusok tevékenységét és törekvéseit támogatta. 1660-ban a török elől menekülve el kellett hagynia a várost, s később Kolozsvárt, majd Szebenben folytatott nyomdászati tevékenységet.

Kolozsvárott három nyomda is van a 17. században: az *unitáriusok nyomdája*, a *református főiskola nyomdája* és egy *jezsuita nyomda*. Felszerelésük eléggé szegényes s kiadványaik is meglehetősen alacsony színvonalúak a 17. század második felében.

Misztótfalusi Kis Miklós

Ilyenek a hazai nyomdai viszonyok, amikor 1680-ban Misztótfalusi Kis Miklós Kolozsvárról Hollandiába indul, hogy Amsterdamban egyetemi tanulmányokat folytasson. (Misztótfalusi nevét a régebbi és az újabb szakirodalom is kétféleképpen használja: a Misztótfalusi mellett a Tótfalusi formát is. Jakó Zsigmond professzor, a jeles könyvnyomtató életművének kiváló kolozsvári kutatója „Erdélyi féniks” című kitűnő kiadványában a Misztótfalusi névformát alkalmazza, mint amely a számos magyarországi és erdélyi Tótfalu közül egyértelműen jelöli azt, amelyre a nagy nyomdász előneve utal. Jakó Zsigmond nyomán jegyzetünkben következetesen a Misztótfalusi névforma szerepel). Pápai Páriz Ferenc arra buzdítja, hogy tanulja meg a nyomdászmesterséget is, mert szerint Erdélynek papjai még csak vannak, de jól képzett nyomdászoknak hiányával van. 1680-ban, 30 éves korában kezd hozzá nyomdászati ismeretek elsajátításához a híres amsterdami *Blaeu-nyomdában*. A nyomdászat minden ágát megtanulja, de különösen *betűmetszőként* dolgozik kiválóan, ezen a területen hamarosan tanító mesterét is felülmúlja, s egy idő után önállósítja magát. Mint betűmetsző *megbízatások egész sorát* kapja, nemcsak Németalföldről, de Európa legkülönbözőbb országaiból. Volt mestere panaszkodik miatta, hogy ügyfelei Misztótfalusihoz pártolnak. Amsterdam polgármestere őt ajánlja Artsil grúz királynak, amikor az tanácsért fordul hozzá a grúz nyomdai abc elkészítése ügyében; így ő metszi az első grúz nyomdai abc-t. Ugyanakkor betűket készített az örményeknek, sőt protestáns nyomdász létére a pápai udvarnak is. Betűmetsző munkássága *anyagilag is sikeres*. Ahogy a Mentségben ő maga írja, volt idő, amikor talicskával tolták szállására a pénzt.

Misztótfalusi anyagi sikerei közepette sem feledkezett meg hazájáról, Erdélyről, tudását az ország kulturális felemelésére és a protestáns hit erősítése érdekében kívánja felhasználni. Németalföldre való indulása előtt megbízták az ott készülő Károlyi-biblia új kiadásának ellenőrzésével is, de az új biblia az erdélyi református egyház támogatásának hiányában nem készülhetett el. Misztótfalusi elhatározta, hogy hazatér, de előbb vállalkozott *a biblia kinyomtatására saját költségén*. Előbb, 1685-ben a teljes bibliát adta közre 3500 példányban, majd 1687-ben külön az újszövetséget 4200 példányban és a zsoltárokat is. Ezek után 1689 őszén elhagyta Hollandiát, haza indult és viszontagságos út után érkezett meg Erdélybe, magával hozván könyveit és nyomdai felszereléseket is.

Megérkezvén Kolozsvárra, önálló nyomda alapítását tervezte, de rávették, hogy a *református egyházi és kollégiumi nyomda vezetését* vállalja el. 1692-től tíz éven át haláláig (1702) vezeti a nyomdát, s mint nyomdász kiadványaival *a nép kulturális felemelkedésének* az ügyét kívánja előmozdítani. Több kiadványának előszavában kifejezi azt a törekvését, hogy emelni akarja a szegényebb néprétegek, köztük a parasztság műveltségi szintjét.

Nyomdai betűi közül kiemelkedően legszebbek az amsterdami biblia-kiadáshoz metszett, szép, éles, nagyon apró betűk. Kolozsvári típusai nagyobbak, de itthoni kiadványai is rendkívül ízlésesek, szépek, minden téren felülmúlja velük a korabeli hazai nyomdászokat.

Misztótfalusi magasra emeli a magyar könyv tipográfiai színvonalát, munkássága a legrangsabb európai nyomdászokéval egyenértékű.

Kiemelkedő nyomdászati tevékenységét a művelődés ügyét szolgáló *tudatos kiadói program* megvalósításának szolgálatába állította. Csak hasznos, jó könyveket adott ki, pl. abc-s könyveket és egyéb iskolakönyveket, vagy pl. népszerű orvosi munkákat. Az *anyanyelvű oktatás* fontosságát sokszor hangoztatja s megvalósítását nyomtatványaival is igyekszik elősegíteni. Ő maga - amellet, hogy kiemelkedő író - jeles nyelvész is, az *egységes magyar helyesírás* elveinek kialakítása terén nagyon jelentékeny a szerepe és munkássága.

Ellenfelei, az erdélyi református egyház konzervatív gondolkodású, reakciós vezetői, akik sok kellemetlenséget okoztak neki, s ezzel munkáját is akadályozták, elsősorban éppen helyesírási elvei és gyakorlata miatt támadták erősen. Misztótfalusi ugyanis kijavította a Biblia Károli óta megromlott szövegét, a korábbi fordítási és nyomási hibáit, sőt néhány helyesírási újítást is alkalmazott a szövegben. Ellenfelei mindezt a *Biblia meghamisításának* tekintették és támadták miatta Misztótfalusit. Szembekerülésük valójában a külföldről hazatért, világlátott, művelt és felvilágosult polgár, illetve a maradi gondolkodású, feudális, dogmatikus erők összeütközésének a megnyilvánulása. A támadásokra a jeles nyomdász először a bibliakiadást védelmező latin nyelvű munkával válaszol (*Apologia Bibliarum*, 1697) és sorra cáfolja a vádakát és kifogásokat. Egy évvel később, 1698-ban már magyarul adja közre híres munkáját, a *Mentséget* (M. Tótfalusi K. Miklósnak, maga személyének, életének és különös tselekedeteinek Mentsége), amelyben életpályáját végigtekintve számot ad tevékenységéről és megsemmisítő kritikával leplezi le ellenfelei igaztalan vádjait. Ezt már nem tudják neki megbocsátani, fegyelmi eljárást indítanak ellene, zsinat elé idézik Nagyenyedre s az eklézsia megkövetésére, s könyvének, a Mentségnek visszavonására kötelezik. A Mentség összes fellelhető példányait is megsemmisítésre ítélik.

Az üldözés lelkileg és testileg egyaránt teljesen megtöri, szélhűdés éri, s - bár most már sérelmei jó részét orvosolják - három évi betegeskedés után, 1702-ben meghal. Mint a legnagyobb magyar nyomdász kiemelkedő egyénisége volt a magyar művelődésnek.

A 18. század polgárosodó könyvkultúrája

A 18. század a polgárság megerősödésének és előretörésének, a felvilágosodásnak és a francia forradalomnak az időszaka Európában. A polgári felfogás és ízlés (még a feudalizmus körülményei közt) jelentékeny változásokat eredményez a tudományban, a művészetben, a szokásokban és az élet számos más területén. Gyökeres *változások* történnek *a kor könyvkultúrájában is* mind tartalmi, nyelvi, mind formai szempontból. *Tartalmi* vonatkozásban a legszembe-tűnőbb változás: egyrészt, hogy az addig számszerűleg túlsúlyban lévő vallási tárgyú művekkel szemben megnő a világi témájú kiadványok száma, másrészt, hogy a klasszikus görög és római irodalom alkotásaival szemben, illetve azok mellett előtérbe kerülnek az újabb nemzeti irodalom termékei. Nyelvi szempontból figyelemre méltó, hogy amíg a kiadványok többségének korábban latin volt a nyelve, most megszorodnak a nemzeti nyelvű munkák, minden ország tudósai anyanyelvükön kezdik művelni a maguk tudományát a polgári igényeknek megfelelően. *Formai* szempontból új külsejű könyvek látnak napvilágot, új könyvstílus alakul ki a 18. század közepén és második felében: *a klasszicista könyvstílus*.

A *tartalmi és nyelvi változások* a tudomány, az irodalom és a művészetek terén előretörő új eszmék térhódításával, a *felvilágosodás terjedésével kapcsolatosak*. A nyomdászat és könyvkiadás nagyon jelentékeny művelődéstörténeti funkciót vállal a felvilágosodás eszméinek, elméleti és irodalmi eredményeinek terjesztésében. A korszaknak azok a nyomdászati teljesítményei is fontosak irodalom- és művelődéstörténeti szempontból, amelyeknek esetleg könyvművészeti jelentőségük egyáltalán nincsen, mint pl. a különböző rövid nyomtatványok: *röpiratok, politikai brossurák*, vagy a napi érdekű *újságok*. A hírlap- és folyóirat-irodalom egyre jobban elterjed. A hírlapok megjelenésének kezdete a nyugat-európai országokban a 17. századra esik, s itt a 18. században már a folyóiratok válnak az időszakai sajtó tipikus termékeivé, ugyanakkor az újságok száma is emelkedik. Számos országban, főként Közép- és Kelet-Európa államaiban, népeinél viszont, most, a felvilágosodás, illetve a felvilágosodás nemzeti jellegű kulturális és politikai célkitűzéseinek hatására indul meg a nemzeti nyelvű időszakai sajtó (pl. Magyarországon is). A hírlapoknak elsődleges szerepük lesz a politikai életéről, a korszak mozgalmas eseményeiről való tájékoztatás terén, a folyóiratok pedig az irodalmi és tudományos élet fő szervezőivé válnak.

Korábbi szerény kezdetek után most, a 18. században jelennek meg nagyobb számban *ifjúsági és gyermekkönyvek*. (A felvilágosodás nevelési, pedagógiai törekvései!).

A szélesebb alsó néprétegek számára kiadott kalendáriumok mellett mint új könyvféleség lát napvilágot és válik egyre divatosabbá a műveltebb középrétegek körében az *almanach*nak nevezett évkönyv. A legkülönbözőbb témakörökből adtak ki almanachokat, de legjelentékenyebbek az irodalmi almanachok voltak, amelyek az irodalmi élet fellendülésével kapcsolatosak és a kortárs irodalomból, a kor nagy íróinak munkáiból közöltek rövidebb darabokat vagy szemelvényeket. Számos almanach jelent meg Angliában és Franciaországban, de legismertebbekké a német *Musen almanachok* váltak; 1796 és 1800 közt Schiller is adott ki ilyet. (Magyarországon a 19. század első felében terjedtek el; irodalomtörténetileg legjelentékenyebb a Kisfaludy Károly szerkesztette Aurora volt).

Ezek a kiadványféleségek a felvilágosodás korának haladó politikai, irodalmi és tudományos eszméit közvetítették a *cenzúra* adta lehetőségek között. A 18. században ugyanis a feudális abszolutista államokban tovább élt a 17. századra jellemző szigorú cenzúra és sajtóellenőrzés. Hollandia után a 17. század végén (1695) Angliában is eltörölték a cenzúrát, de e két országban

kívül mindenütt fennmaradt a sajtóellenőrzésnek ez a módja a 18. században; Franciaországban is csak a forradalom alatt került sor a sajtószabadság törvénybe iktatására.

A 18. század második felében, a polgári törekvések fokozódásának hatására azonban valamelyest enyhült a cenzúra szigora. Különösen a felvilágosult abszolutista uralkodók (mint pl. uralkodása vége felé Mária Terézia, majd utóda II. József, a porosz Nagy Frigyes, az orosz Nagy Katalin) vezettek be viszonylag enyhébb cenzúrendeleteket. E rendelkezések korántsem teljesek, de a korábbinál nagyobb szabadságot biztosítottak az időszaki sajtó és a rövidebb röpiratszerű nyomtatványok megjelenésének, tehát azoknak a kiadványoknak, amelyek a felvilágosult eszmék leghatékonyabb terjesztői voltak.

Formai tekintetben kezdetben tovább él a *barokk stílus*. A 18. század első felére a rézmetszettel díszített, pompázatos címlappal ellátott barokk könyv a jellemző még. A művészeti korstílus hatására megjelennek azonban finom vignettákkal (címkékkel) és egyéb rokokó díszekkel ellátott *rokokó stílusú könyvek* is, amelyek különösen Franciaországban terjednek el. A forradalminak nevezett formai változás a 18. század második felében következett be: a tisztán tipográfiai felépítésű, klasszicista stílusú, többnyire rézmetszet nélküli és az egyszerű rövid címmel ellátott könyv megszületésével.

A klasszicista könyvművészet

A klasszicizmus egyetemes, egész Európára kiterjedő művészeti irányzat volt a 18. században és a 19. század első felében, mely összefüggött a felvilágosodás eszmevilágával s áltatában a polgárosodással. Tudatosan követte az antik művészet egyszerű, világos formáit; a polgári racionalizmus szellemében a rend, a fegyelem, a szimmetria fontosságát hangsúlyozta. Ahogy a többi művészetek esetében, a könyvművészetben is a barokk és a manierizmus uralmát váltotta fel s tudatosan szemben állt velük. A barokk könyvet zsúfoltság, túldíszítettség jellemezte: mozgalmas, sokszor dagályos, egész oldalas rézmetszetes illusztrációk, dúsan aranyozott kötéstáblák, nyugtalan címlapok hosszú címekkel, amelyek gyakran alázatos, hajbókoló ajánlásokat, sőt nem egyszer tartalmi összefoglalást is tartalmaztak, cirádás betűk, sok keretdísz, záródísz stb. Mindez kielégítette a főként udvari és nemesi közönség ízlésigényét, a polgárságnak azonban nem felelt meg s így jött létre a *klasszicista könyv*. A zsúfolt díszek helyét egyszerű, az antik díszítőelemeket tartalmazó, szabályosan, többnyire szimmetrikusan felépített illusztrációk foglalták el mind a könyvek lapjain, mind a kötéstáblákon. Az illusztrált könyvek száma azonban csökkent, egyre több csak tipográfiai felépített munka jelent meg. A cirádás betűk helyett a kor kiemelkedő klasszicista betűmetszői antik, a római kapitálisig (nem egyszer a humanista nyomdászok közvetítésével) visszanyúló, szép, egyszerű betűket terveztek és metszettek, s ezekből építették fel munkáikat. Eltűntek a hosszú barokk címek is, s megjelentek a modern, egy hosszanti tengely köré felépített szimmetrikus címlapok.

A klasszicista könyvművészet, mint a *polgári könyvkultúra első időszakának stílusa* művészileg, formailag tehát kiemelkedő helyet foglal el a könyvtörténetben. Megteremtői angol nyomdászok, W. Caslon és elsősorban J. Baskerville, de Európa számos országában voltak kiemelkedő képviselői, Franciaországban pl. a Didot-család tagjai, Olaszországban G. Bodoni, Németországban pedig J. F. Unger stb.

Anglia. John Baskerville munkássága

A stílusirány Anglia kezdeményezői közül *William Caslon* (1692-1766) még nem volt igazán újító. Ő a neves humanista nyomdászokat, Aldus Manutiust és Garamond-t követte a betűmetszésben és betűöntésben. *John Baskerville* (1706-1775), az egyik leghíresebb angol nyomdász viszont már kétségkívül újító, ő a *klasszicista könyvstílus megteremtője*. Pályáját, mint számos korai nyomdász, ő is szépíróként kezdte, sőt 1733-tól 1737-ig szépírást is tanított Birmingham-ban. Később pecsétviasz-kereskedéssel foglalkozott s ennek révén jutott olyan jövedelemhez, hogy 44 éves korában, 1750-ben a nyomdászatra térhetett át. Betűöntődét és nyomdát rendezett be, papírmalmot szerzett magának, s így rendelkezett minden eszközzel a könyvek előállításához. A régi nyomdászokhoz hasonlóan minden munkafolyamatot saját maga igyekezett elvégezni s a nyomdászat minden területén végzett tökéletesítéseket, újításokat. Saját maga készítette a nyomdai festéket, amelynek telített fekete színe nagy feltűnést és elismerést keltett. Tulajdonképpen a velinpapír felfedezése felé tette meg az első lépést, amikor a nyomás után a sajtóból kikerülő íveket két forró rézlemez közé helyezte s ezzel a papírnak selymes fényt adott. Legjelentékenyebb újítása azonban az általa megteremtett új betűtípus volt, a *klasszicista antikva*. Caslon kezdeményezését folytatva alakította ki sajátos antikváját. Zömök, kerekded betűi még magukon viselnek némi reneszánsz jelleget, de számos újítást is tartalmaznak, sokkal tetszetősebbek pl. annak folytán, hogy a humanista antikva vékony és vastag vonalai közti kontrasztot erősíti.

E részújításainál (festék, papír, betű) is jelentékenyebb kezdeményezése azonban Baskerville-nek az alkalmazásuk révén előállított új nyomdai termék: a *tipográfiailag felépített klasszicista könyv*. Legtöbb munkájából ugyanis hiányzik minden illusztráció és ornamentális dísz, a tisztán tipográfiai elemekből álló könyvnek a híve. S ez az újítása a 18. század közepén, amikor a könyvet az illusztrációk, a rézmetszetek uralták, valóban forradalmi tett volt, s a modern könyvművészet számára is ösztönző erejű lett. Első munkája hét évi kísérletezés után jelent meg 1757-ben: Vergilius műveinek negyedré-alakú kiadása. E művét még kb. 50 követte, s kevés hozzájuk fogható szép könyv van a nyomdászat történetében. Legnevezetesebbek közülük Milton „Elveszett paradicsoma” (1758), Juvenalis, Persius (1761), Horatius (1762) munkái, Ariosto „Őrjöngő Loránd”-ja (1773 - ez utóbbi rézmetszetes illusztrációkkal jelent meg) stb. Baskerville 1758-tól 1766-ig a cambridge-i egyetem nyomdásza volt, s az egyetemi nyomda számára görög betűket is metszett, amelyekkel 1763-ban az Újtestamentumot nyomtatta. Ugyancsak az egyetemi nyomda szabadalmaként adta ki 1763-ban a teljes bibliát folio-kiadásban, amely talán legkiemelkedőbb nyomdászati teljesítménye, a nyomdászattörténeti szakirodalom a 18. század „egyik legszebb könyve”-ként emlegeti. Munkái művészileg magasrendűek, de szövegileg nem hibátlanok. Tanult korrektorokat nem foglalkoztatott, ő maga sem volt különösebben művelt ember.

Bár Baskerville az egyetemes nyomdászattörténet kiemelkedő egyénisége, s az angol nyomdászművészetnek legnagyobb alakja volt, életében kevés sikert ért el Angliában. A külföld sokkal előbb felfigyelt rá; a Didot-család tagjai, Bodoni, a német Breitkopf csodálták tehetségét, Benjamin Franklin, Voltaire s mások leveleztek vele. Nyomdáját halála után (1779) a francia Beaumarchais vásárolta meg özvegyétől Voltaire munkáinak a kinyomtatására. Betűire Angliában a 20. század elején figyeltek csak fel, azóta újrametszve újból használják őket a modern szép könyvek előállítására. Hatása a kontinensen már a 18. század második felében erős volt, az ő kezdeményezését folytatják és fejlesztik tovább, többek közt, a francia Didot-k is.

A francia Didot-család

A Didot-család tagjainak majdnem két évszázadon keresztül vezető szerepük volt Franciaország nyomdászatának a történetében. Ők készítették a 18. században divatos legszebb rézmetszettel illusztrált könyveket, ők teremtettek olyan új antikvát, amellyel a francia klasszicizmus kiemelkedő könyveit nyomták, ugyanakkor több olyan találmányt hoztak létre (tipográfiai pontrendszer, sztereotípa stb.), amellyel a nyomdaipar technikai fejlődését segítették, majd a nagyipari korszakban őrizték a régi könyvművészeti tradíciókat. A kiemelkedő egyéniségekből álló népes család tevékenységének számbavételét és megértését elősegíti a főképviselőket bemutató alábbi családfa:

A család első tagjának, *Denis Didot*-nak, (aki nyomdász és kiadó volt) a tevékenységéről nincsenek adatok, ezért alapítóként *François Didot*-t (1689-1757) említi a nyomdászattörténet. 1713-ban nyitotta meg nyomdáját Párizsban, s mint Prévost abbé barátja - más híres kiadványok mellett - közreadta az ő „*Histoire générale des voyages*” című munkáját 20 kötetben. Tizenegy gyereke közül kettő lett nyomdász: François-Ambroise és Pierre François, s az ő utódaik révén a nyomdászcsalád két ágra szakadt.

A két testvér közül *François-Ambroise Didot* (1730-1804) volt tehetségesebb és szerzett magának kiemelkedő nevet több találmányával és művészileg-tartalmilag jelentékeny kiadványaival. Nevezetes kezdeményezései és találmányai: az öntött ürtöltők alkalmazása (a szedésben a szavak közti hézagok kitöltésére), a nyomdai sajtó és a tipográfiai pontrendszer tökéletesítése, a velinpapír feltalálása, új antikva-betűtípus metszése. A betűk nagyságát szabályozó *tipográfiai pontrendszer*, a tipometria tökéletesítésével az ugyancsak francia Pierre Simon Fournier kísérleteit folytatta, s tulajdonképpen egységet teremtett a korábbi zűrzavaros helyzetben, amikor szinte minden betűkészítőnek saját, egyéni rendszere volt a betűk nagyság szerinti osztályozására. Az ő rendszere széles körben elterjedt. Alapegysége a tipográfiai pont: 1 tipográfiai pont = 0,376 mm (1 m = 2660 tipográfiai pont); a betűk s a szedéshez szükséges egyéb anyagok magasságát ettől kezdve pontban fejezték ki, s a tipometriát szinte kötelező szabványnak tekintették. Ez az egységesítés előfeltétele volt a szedés gépesítésének a nyomdászat nagyipari korszakában. - Az általa feltalált *velinpapírnak* (1780) Baskerville forró lemezek közé préselt papírja volt az előzménye. E sima és fehér papírfajta a legfinomabb nyomtatópapírok egyike s különösen jól érvényesültek rajta annak az új klasszicista antikvának a hajszálvékony vonalai is, amelyet François-Ambroise Didot 1775-ben készített el. Ez a szép antikva-típus, amely a 19. század legelterjedtebb betűi közé tartozott, végleges formáját a feltaláló fiától, Firmin Didot-tól kapta. Kitűnő teljesítményeivel a francia udvar figyelmét is felkeltette s érdemeiért XVI. Lajos megbízásából ő nyomtatta 1783-tól a jövőendő uralkodó, a dauphin számára a klasszikus szerzők híres munkáit. A címlapokon levő szöveg: „ad usum Delphini” (= a dauphin használatára) jelezte, hogy a szövegből kihagyták a fiatal trónörökös számára - nevelői megítélése szerinti - káros részleteket. (A fiatalok részére erkölcsi szem-

pontból átdolgozott, rövidített irodalmi művek jelölésére azóta is használatos a kifejezés). Az ókori klasszikusok után francia írókat (pl. Fénelont) adott ki, majd legnevezetesebb kiadványai közé tartozik Tasso „Megszabadított Jeruzsálem”-e 2 kötetben (1784-1786) és Homérosz művei 12 kötetben (1787-1788) Bitaubés fordításában. Mindezek a munkák a klasszicista könyvművészet nagy alkotásai európai vonatkozásban is.

François-Ambroise Didot halála után két fia vette át a vállalatot: megosztották egymás között - *Pierre Didot* (1761-1853) a nyomdát és kiadót, *Firmin Didot* (1764-1836) pedig a betűöntődét örökölte, - de harmonikusan együttműködve jelentékeny klasszicista munkákat hoztak létre. *Firmin Didot* volt a nagyobb nyomdászgyéniség, s mint nagy műveltségű ember az egész Didot-családnak is kiemelkedő tagja. Ő adott végleges formát atyja antikvájának, s azt olyan művészi szintre emelte, hogy a *Didot-antikva* egy évszázadon át a legelterjedtebb és legkedveltebb nyomdai betű volt Európában és még napjainkban is alkalmazzák. Napoleon is felfigyelt nagy tehetségére s a *Császári Nyomda* (Imprimerie Impériale) *betűöntődéjének* vezetőjévé nevezte ki. 1795-ben a *sztereotípiát* tökéletesítette, az új eljárással francia, olasz és angol klasszikus szerzők munkáit készítette el nagyon alacsony áron.

Testvére, *Pierre Didot* (1761-1853) nyomdájában szintén felhasználta *Firmin Didot* találmányait. A híres *Didot-antikva* tulajdonképpen az ő nyomtatványai révén lett ismert és világhírű. Amikor az Állami Nyomda 1789-ben elhagyta a Louvre-t, helyiségeit *Pierre Didot* rendelkezésére bocsátották a munkássága iránti megbecsülésből. Itt az új antikvával állította elő *Editions du Louvre*-nak (Louvre-kiadásoknak) nevezett, értékes művekből álló, s Franciaországban és külföldön egyaránt nagyhírű sorozatát. A sorozatba tartozó, kis példányszámban megjelent művek mind szövegük pontossága, mind tipográfiai szépségük révén híres alkotásai a nyomdászattörténetnek. A Vergilius-foliokiadással kezdődő sorozat (1798) kiemelkedő darabjai még Horatius (1799) és Racine (3 köt. 1801-1805) művei, továbbá La Fontaine meséi és Voltaire „Henriade”-ja. Különösen a Racine-kiadás keltett nagy feltűnést, a kortársak minden idők legnagyobb nyomdászati teljesítményeként emlegették. *Pierre Didot* felhasználta nyomdájában öccse másik találmányát, a *sztereotípiát* is, kis formátumú, különösen olcsó nyomtatványokat adott ki vele.

Pierre Didot fia, *Jules Didot* (1794-1871) Bázelen lett nyomdász, a család párizsi nyomdáját *Firmin Didot* fiai, *Ambroise Firmin Didot* (1790-1876) és *Hyacinthe Didot* (1794-1880) vették át és közösen vezették. Mindketten kiválóan képzett nyomdászok voltak, s nyomdájuk számos jelentékeny kiadványt tett közzé. (A cég az ő vezetésükkel és utódaik alatt nagyipari vállalattá fejlődött, s *Firmin Didot* néven részvénytársaságként ma is működik; *Firmin Didot* leszármazottai ugyanis az iránta való tiszteletből családnevükhöz csatolták a *Firmin* keresztnévet).

A *Didot-család* másik ágát François-Ambroise testvérének, *Pierre-François Didot*-nak (1732-1793) az utódai alkotják. Ő maga szintén neves nyomdász és betűöntő volt s Essones-ban papírgyárat alapított. Ez a papírgyár készítette a forradalom idején a papírpénz előállításához felhasznált papirost, s *Pierre-François* halála után, amikor az üzemet fia, *Léger Didot* (1767-1829) vezette, itt találta fel a papírgyártógépet *Louis Robert* a tulajdonossal együttműködve. Idősebb fia *Henri Didot* (1765-1852) mint betűöntő lett ismert, egyfajta „mikroszkopikus”-nak nevezett kis formátumú betű létrehozásával.

Az olasz Bodoni tevékenysége

A klasszicista könyvstílusnak s egyben a 18. századi európai nyomdászatnak legmagasabb színvonalú képviselője az olasz Giambattista Bodoni (1740-1813). Atyja is nyomdász volt, a mesterség alapjait nála sajátította el, majd fiatalon, 1758-ban a híres pápai *Propaganda-nyomdába* került. Itt keleti nyelveket tanult és keleti szövegek szedésére specializálta magát, s hogy a nyomda betűkészletének hiányait pótolja, betűmetszéssel is foglalkozott. 1767-ben Ferdinánd páрмаi herceg udvarába került a pápai nyomda ajánlatára, s a herceg által felállított udvari nyomdának, a *Stamperia Reale*-nak lett a vezetője. Haláláig, 46 éven át működött e fejedelmi magánnyomdában, amelyet a párizsi udvari nyomda mintájára rendeztek be, azzal a céllal, hogy a hercegi udvart és Pármát a művészetek és tudományok központjává tegyék. Bodoni egyrészt a herceg és az udvari körök ízlésének megfelelően - gyakran irodalmilag csekély értékű - könyveket nyomtatott itt, másrészt olyan munkákat, amelyeket ő maga javasolt és kezdeményezett.

Munkáihoz eleinte Párizsból, Fournier-től szerzett be betűket, de hamarosan saját betűket tervezett és metszett ezek mintájára, majd a nyomdát saját készítésű görög és különböző keleti betűtípusokkal is felszerelte. A Fournier-típusból kiinduló új antikváját a 19. század folyamán többször utánmetsztették és használták. Betűtípusait *Manuale tipografico* című híres betűminta-könyvében tette közzé 1788-ban, s ennek révén Itália-szerte és külföldön is ismertté vált. (A mű 2. kiadását özvegye tette közzé 1818-ban).

A Stamperia Reale Bodoni vezetésével nagyhírű nyomdává fejlődött, kiadványai mindenütt elismerést keltettek a gazdag könyvgyűjtők körében. A műhely számos megrendelést kapott, Bodonit pedig több helyre meghívták, s hogy a herceg Pármához kapcsolja, 1791-ben engedélyt adott neki a várban *magánnyomda* felállítására, amelyben saját tetszése szerint és saját költségére és hasznára dolgozhatott. Ebből a nyomdából kerültek ki azok a Bodoni-művek, amelyek az *európai klasszicizmus csúcsteljesítményei*. Magánnyomdáját halála után özvegye, az udvari nyomdát tanítványa, Giuseppe Paganino vezette.

Munkássága két szakaszra tagolódik. Az első időszak kiadványai még tartalmaznak illusztrációkat s betűik vagy még Fournier-től valók, vagy közel állnak a régi, reneszánsz kori betűtípusához. A második szakasz kezdete a 18-19. század fordulójának az idejére esik. Ekkori kiadványainak jó része már saját magánnyomdájának a terméke. E munkákból hiányzik szinte minden illusztráció és díszítőelem, a Bodoni alkotta antikvából tisztán tipográfiai felépített, tökéletesen klasszicista mesterművek. Esztétikai hatásuk, szépségük a tökéletesen szimmetrikus felépítésben, a szedéstükör és margók egymáshoz viszonyított finom arányaiban, a sorregiszter szigorú pontosságában, a betű vékony és vastag vonalainak ritmusában, a címlap s a belső címek és szöveg arányos megkomponálásában rejlik. A gondosan kiválasztott papír, a mélytüzű fekete festék és az egyszerű művészi kötés még csak fokozza hatásukat. Munkássága e második szakaszának nyomtatványai testesítik meg legtökéletesebben a klasszicista könyvművészeti ideált s Bodonit vitathatatlanul a legnagyobb klasszicista nyomdásszávatják.

Olasz nyelvű *kiadványokon* kívül latin, görög, francia, angol és orosz nyelvű könyveket is adott ki. Legnevezetesebbek és legszebbek közülük említett betűminta-könyve mellett: Anakreon ódái görögül és latinul (1785), Tasso (1789), Horatius (1791), Vergilius (1793) művei, Homérosz Iliásza 3 foliokötetben (1808), La Rochefoucauld Maximái (1811) és Fénelon „Telemaque”-ja (1812), melyet maga Bodoni legjobb művének vallott. Érdekes kiadványa a Miatyánk kiadása 155 nyelven (1806), amely bemutatja gazdag betűkészletét.

Nagy művészi teljesítményei már életében biztosították Bodoni számára a nyomdászat iránt érdeklődő *kortársak elismerését*. A pármái herceg nemesi rangra emelte, III. Károly spanyol király udvari nyomdászává nevezte ki, a pápa többször kitüntette, Itália helyettes királya, majd a spanyol IV. Károly és Napoleon is évjáradékot adott neki, Benjamin Franklinnal levelezett.

A *művészileg kiemelkedő* Bodoni-nyomtatványok *tudományos és irodalmi értéke* azonban meglehetősen *alacsony*. Ő a formai megoldásokra helyezte a fő hangsúlyt, s kiadványai tartalmával, szövegével keveset törődött. Szövegei hibásak, szinte minden munkájában sok a sajtóhiba. Nagy tipográfus volt, de nem volt tudós nyomdász; közepszerű műveltséggel rendelkezett, fennmaradt levelei is tele vannak helyesírási hibákkal. A könyvet pusztán műalkotásnak tekintette, tulajdonképpen luxuskiadványokat hozott létre, s a fontos szövegek gyors, tömeges és pontos sokszorosításával, ami a könyvnyomtató tulajdonképpeni feladata, kevésbé törődött. Ebben a szellemben a kiadványok iránt megnövekedett korabeli széles társadalmi érdeklődést nem lehetett kielégíteni.

A német Unger és az új fraktúr

A klasszicista nyomdászat nagy képviselői eredményeiket elsősorban a szép klasszicista antikva, a latin nyomdai betű alkalmazásával érték el. Kimagasló munkáik nemcsak a későbbi korokra, hanem a nem-latin abc-t használó korabeli nyomdászok munkásságára, így a német nyelvterület *fraktúrral* nyomtató tipográfusaira is hatottak. A barokk kor a fraktúrt különösen díszes, cirádás betűvé formálta. (Egyébként is nyugtalanabb típus megtört, sok kiszögélést tartalmazó vonalai révén, mint az antikva). A klasszicista antikva elterjedésével nyilvánvaló lett a művészi különbség a latin- és fraktúr-betűs kiadványok közt, s a korabeli német szellemi élet vezető egyéniségei két álláspontot képviseltek a fraktúr alkalmazása tekintetében. Az egyik fél a fraktúr elvetését és a szép antikvára való áttérést, a másik az antikva nyomán új, egyszerűsített fraktúr tervezését és készítését javasolta. A vitát Goethe és Schiller állásfoglalása döntötte el, ők az egyszerűsített fraktúr mellett nyilatkoztak. Az új fraktúrnak - Breitkopf kísérletei után - *Johann Friedrich Unger* (1753-1804) berlini nyomdász lett a megalkotója. E tiszta, minden felesleges díszítéstől megszabadított *Unger-fraktúr* 1794-ben kapta végleges alakját, több évi kísérletezés után. Az első ezzel készített nyomtatvány Goethe „Wilhelm Meister tanulóévei” című munkája (1795-1796; 4 kötetben) volt. Az Unger-fraktúr hosszú időn át kedvelt betűtípus volt Németországban, sőt még ma is használatos, bár a 20. században a német nyelvterületeken is egyre nagyobb tért hódított az antikva, s ma már a fraktúrt csak kivételesen alkalmazzák.

A klasszicista könyvstílus létrejötte és térhódítása mellett a 18. századi könyvkultúrának, egyéb jelentékeny eseményei is vannak. Ilyen pl. Oroszországban a Nagy Péter által bevezetett írásreform, vagy Észak-Amerikában a függetlenségi háború utáni fellendülés, mindenek fölött Franklin Benjamin munkássága.

Az orosz nyomdászat a 18. században

A számos belső ellentmondástól terhes Oroszország a 17. század végén nagyon elmaradott ország volt a nyugat-európai nagyhatalmakhoz képest. Ezt az elmaradást kívánta felszámolni *I. (Nagy) Péter reformpolitikája* melynek eredményeképp az ország valóban nagyhatalmi rangra emelkedett és bekapcsolódhatott az európai fejlődésbe. Nagy Péter (1682-1725) a bojárokkal szemben a nemességre és a fejlődő kereskedő rétegekre támaszkodott és gazdasági, politikai és közigazgatási reformjai mellett a kultúra és a tudományok fejlődését előmozdító

intézkedések egész sorát léptette életbe; a világi oktatás megszervezése, a tudományos akadémia megalapítása (1725), naptárreform, az első orosz újság megindítása stb. fűződik a nevéhez. E reformok nyomán megindult a *polgári fejlődés* és fellendült a kulturális élet.

Az orosz nyomdák termékei a 17. század végéig túlnyomórészt egyházi jellegű, vallásos tartalmú könyvek. E téren a 18. század elején következett be változás, Nagy Péter uralkodása idején, akivel az orosz *nyomdászat területén is új korszak* kezdődött. Intézkedései és ösztönzése nyomán erősen fellendült az orosz nyomdaipar. Nagy Péter a könyvnyomtatás fejlesztését célzó első intézkedését hollandiai tanulmányútja során tette, amikor Jan Tessing amsterdami nyomdászt és könyvkereskedőt 1700-ban megbízta könyvek nyomtatásával Oroszország számára. 1702-ben rendeletet adott ki orosz újságok nyomtatására, s 1703 elején Moszkvában megjelent a *Vedomoszti* (Tudósítások) című, zsebkönyv alakú újság első száma.

Nagy Péter az általa 1703-ban alapított új fővárost, *Szentpétervárt tette az orosz nyomdaipar központjává*, amikor 1711-ben ott állított fel *állami nyomdát* Mihail Jefremov vezetésével. Moszkva az egyházi, könyvkiadás centruma maradt, Pétervárott elsősorban világi, tudományos és politikai munkákat adtak ki, s az újságkiadást is itt folytatták. Itt indult meg 1727-ben a német nyelvű (de időnként franciául és oroszul is megjelenő) *Sankt Petersburger Zeitung* (1915-ig megjelent), majd 1728-ban a *Pétervári Tudósítások* című orosz nyelvű hírlap. Az új, világi könyvkiadásban és a lapkiadásban a régi egyházi szláv nyelvet az orosz váltotta fel. Nagy Péter nevéhez fontos írásreform is fűződik. A világi tárgyú könyvek és az időszakai sajtótermékek nyomtatására a régi, egyházi cirill írás nem bizonyult alkalmasnak, s ezért helyette, illetve mellette (az egyházi műveket továbbra is azzal készítették) egyszerűbb, a 18. századi orosz polgári írásmódon alapuló, az antikvához közelebb álló ún. „civil-írást” vagy polgári írást vezették be, Az új abc-t 1708-ban használták először. A 18. század közepére alakult ki az új írás mai formája, kialakításában I. Péter is részt vett. Alkalmazásával az *orosz könyvek tipográfiai színvonala emelkedett*. Az új betűk egyszerűbbek, könnyebben és szebben metszhetők voltak a régieknél. Nagy Péter 1725-ben Pétervárott *Tudományos Akadémiát* alapított, amelyhez felesége és utóda *I. Katalin 1727-ben nyomdát* csatolt. Ettől kezdve e nyomda vette át az állami nyomda szerepét, főleg tudományos műveket nyomtattak itt, többek között Lomonoszov munkáit is. A pétervári orosz akadémiai nyomda a 18-19. század során Európa egyik legjelentősebb nyomdájává vált, a cirillen kívül latin és gót betűkkel is dolgozott. Ma is fennáll, mint a legrégebbi nyomdaipari vállalat a Szovjetunióban.

I. Péter és I. Katalin után az orosz nyomdászat fejlődése lelassult. A 18. század során a továbbiakban két jelentékeny egyéniség tevékenysége segítette hatékonyan fejlődését: Mihail Vasziljevics Lomonoszov és Nyikolaj Ivanovics Novikové. *M. V. Lomonoszov* (1711-1765) neves orosz tudós, polihisztor, „az orosz irodalom atyja” 1755-ben *Moszkvában egyetemet alapított*, s az egyetem mellett 1756-ban *nyomdát is rendezett* be. A nyomdából fontos tudományos munkák kerültek ki.

A 18. századi orosz könyvnyomtatás egyik sajátossága, hogy a nyomdák szinte kizárólag állami intézmények, vagy különböző szervek (akadémia, egyetem) és az egyház tulajdonában voltak, s csak *a század vége felé keletkeztek magánnyomdák*. E nyomdák közé tartozott pl. *Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsevnek* (1749-1802), a híres publicistának, az orosz felvilágosodás legradikálisabb gondolkodójának 1790-ben alapított nyomdája, amely saját főművét (Utazás Pétervárról Moszkvába) is kiadta. II. Katalin száműzte miatta. A legkiemelkedőbb magánnyomdák közé tartozott Nyikolaj Ivanovics Novikov üzeme.

Novikov (1744-1802) a 18. századi orosz nyomdászat legnagyobb egyénisége, író, kiadó és könyvkereskedő, haladó gondolkodású felvilágosult egyéniség. Több nyomdát alapított Pétervárott és Moszkvában, 1771-ben bérbe vette a moszkvai egyetemi nyomdát. A könyvnyom-

tatás fejlesztésére társaságot alapított. Kapcsolatban állt a francia felvilágosodással és forradalommal rokonszenvező korabeli értelmiséggel és nagyvonalú kiadói programot dolgozott ki munkáik közzétételére. Kiadványaival a rendek egyenjogúságáért, a polgári haladásért harcolt. A széles néprétegek képzését és felvilágosítását fő feladatának tekintette, s ezt olcsó könyvek széleskörű terjesztésével kívánta elérni. Közzétette az orosz írók lexikonát és az orosz irodalmi emlékek gyűjteményét. Nagy példányszámban adott ki szabadelvű munkákat, satirikus folyóirataiban támadta a cári udvart is, s mindez II. Katalin cárnő rosszállását váltotta ki. Rendelkezései nyomán Novikov több kiadványát betiltották, elkobozták, közülük néhányat nyilvánosan elégettek, végül 1792-ben őt magát is letartóztatták és börtönbe vetették. 15 évi fogságra ítélték, de 1796-ban, a cárnő halála után szabadon bocsátották. Munkásságának - haladó könyvek kiadása és terjesztése mellett - nagy eredménye az újkori oroszországi nagy példányszámú könyvkiadás és hatékony könyvkereskedelem megteremtése. A 19. századi orosz nyomdászat és könyvkiadás, amelyet a könyvtermelés nagyfokú számbeli emelkedése jellemez, az ő tevékenységét folytatja.

Az amerikai nyomdászat

A gyarmatosítást követően, a függetlenségi harcok idején, illetve a függetlenségi nyilatkozat deklarálása után az önálló Amerikai Egyesült Államok létrejöttével alakult ki az európaiától független, sajátos amerikai könyvnyomtatás. Az *első igazán amerikai nyomdász Benjamin Franklin* volt, az amerikai nyomdászat leghíresebb alakja, s egyben az Egyesült Államok egyik legnagyobb egyénisége. B. Franklin (1706-1790) sokoldalú tehetség: államférfi, író, nyomdász, tudós és feltaláló. 1706. január 17-én született Bostonban egy szappanfőző második házasságából, aki 1682-ben vándorolt ki Angliából és telepedett le ebben a városban. Franklin 12 éves korában szegődött el nyomdászinaknál féltestvére, James Franklin nyomdájába. Bátyját később egy újságja kiadásánál is támogatta irodalmi tevékenységével. Már ifjú éveiben számos cikket írt, melyek rendkívüli írói tehetségről tanúskodnak. Később ellentétbe került testvérével, és az ismétlődő összekülönbözések miatt 1723-ban otthagyta, *Philadelpiába* ment és *Samuel Keimer* nyomdájában vállalt munkát 17 éves korában. Mindezt a későbbi pályáját is leírja 1771-ben készült önéletrajzában, amely csak halála után jelent meg, 1791-ben franciául, majd 2 év múlva angolul. (Magyar kiadása 1961-ből: *Franklin Benjamin számadása életéről*.) A Keimer nyomdában 1728-ig maradt két éves megszakítással, melyet *Londonban* töltött, s ott kapcsolatba került számos angol nyomdással, s alaposan megismerte a korabeli magas színvonalú angol könyvnyomtatást. 1727-ben tért vissza, 1729-ben Hugh Meredith-szel társult és együtt megvásárolták Keimertől a *Pennsylvania Gazette* című lapot, melyet ő 1728-ban alapított és indított meg. 1730-ban a lap egyedüli tulajdonosa lett s még ez évben, 24 éves korában saját nyomdát is berendezett. Ettől fogva 1748-ig a *nyomdászatot tekintette főfoglalkozásának*, s ideje nagyobb részt nyomdája gondozására fordította. Újságján kívül - nyilván, mert ezek iránt nagy volt a kereslet és az érdeklődés - számos vallásos, egyházi tárgyú könyvet nyomtatott, jó néhányat a különböző pennsylvaniai szekták részére is. Ugyanakkor saját művei: politikai és morális tárgyú munkái, valamint önéletrajza is a *francia felvilágosodás* hívének mutatják. Mint az író az *amerikai irodalom első világirodalmi jelentőségű képviselője*. Hosszú időn át, 1732-től 1757-ig saját nyomdájában, átlag 10.000 példányban adta ki Richard Saunders álneven kitűnő humorral és ironiával megírt, népszerű évkönyvét, a „Poor Richards Almanach”-ot (Szegény Richárd évkönyve). E műve szinte az egész világon ismertté tette a nevét; 15 nyelvre fordították le. Philadelphiai nyomdáján kívül több nyomdát is alapított, de ezeket bérbe adta.

Franklin nyomdászati és írói tevékenysége mellett más téren is sokat tett az *amerikai művelődés és tudományos élet fejlesztéséért*. Különösen szűkebb hazája, Philadelphia köszönhet neki sokat. Itt alapította 1731-ben az egyik legelső amerikai közművelődési könyvtárat (subscription library-t), 1743-ban filozófiai társaságot, majd városi kórházat, s 1751-ben ifjúsági akadémiát (a későbbi egyetemet) hozott létre. Egyre ismertebb és fontosabb szereplője lett az amerikai közéletnek. 1748-ban a skót származású David Hall-lal társult, akinek később teljesen átadta a nyomdát. 1753 után ugyanis intenzív *közéleti és politikai tevékenységbe* kezdett, s számos fontos és felelősségteljes állást töltött be. 1753-tól 1774-ig az összes amerikai brit kolóniák főpostamestere volt, egy időben teljhatalmú képviselője Pennsylvániának az angol anyaországban, Londonban. A nemzeti függetlenség kivívásában Washington mellett neki van a legnagyobb érdeme. 1776 július 4-én ő is aláírta a függetlenségi nyilatkozatot. 70 éves korában a független *Amerikai Egyesült Államok első franciaországi követe lett* Párizsban és nagy szerepe volt az angolokkal kötött 1783-i versailles-i békekötés létrejöttében, amelyben Anglia elismerte az USA függetlenségét. Közéleti tevékenységéből adódó elfoglaltsága alig tette lehetővé, hogy a nyomdászattal gyakorlatilag is foglalkozzék, de a *könyvnyomtatást* ezután is *figyelemmel kísérte* és tudomást szerzett minden újabb fontos eredményéről. Franciaországi tartózkodása idején megismerkedett és barátságot kötött Didot-val, de ismerte a klasszicista kor más nagy nyomdászainak munkásságát is, levelezett az olasz Bodonival és a spanyol Ibarrával. Az angol Baskerville eredményeit szintén nagyra becsülte, s a francia kormányt Baskerville halála után rá akarta venni, hogy vásárolja meg híres betűöntődjét a párizsi királyi nyomda részére. A nyomdászati gyakorlat folytatásáról közéleti munkássága idején sem tudott teljesen lemondani. Francia követi megbízatásának kilenc éve alatt a Párizs melletti Passy-ban élt, ahol *kis magánnyomdát rendezett be* és 37 kisterjedelmű nyomtatványt készített. E művek kis példányszámuk miatt ma már rendkívül ritkák és nagy értékűek.

Nagy tiszteletben álló és ünnepeelt emberként tért vissza Párizsból 1785-ben. Dicsősége csúcspontján újból Philadelphiában telepedett le, ahova 17 éves korában koldusszegényen került. Itt halt meg 1790. április 17-én, 85 éves korában. Sírfeliratában, - amelyet maga fogalmazott - szerényen csak nyomdásznak nevezi magát: „Itt nyugszik a teteme - Franklin Benjamin könyvnyomtatónak. - (Mint valami ócska könyvnek a táblája - Amelyből kiszaggatták a lapokat, - S amelynek gerince és aranyozása elkopott.) - Most a férgeknek az eledele. - De a mű nem fog megsemmisülni, - Mert mint a boldogult hiszi, meg kell jelennie - Egy újabb - És szebb kiadásban, - kijavítva és helyesbítve - A Szerzője által”.

Franklin nyomdásztársai közül rendkívüli képességei révén *Isaiah Thomas* (1749-1831) emelkedett ki, kinek munkássága belenyúlik a 19. század első harmadába. Thomas egyaránt nevezetes volt mint nyomdász, kiadó és nyomdászattörténeti szakíró. 1749. január 19-én született Bostonban. Itt Zakariah Fowle műhelyében lett nyomdászinak, majd mint segéd bejárta fél Amerikát és továbbképezte magát a nyomdászmesterségben. 21 éves volt, amikor 1770-ben egykori mestere, Fowle társtulajdonosnak maga mellé vette. Thomas hamarosan megvásárolta magának az egész nyomdát. Ő is *felvilágosult gondolkodású nyomdász* volt, maradéktalan *híve a függetlenségnek*. Az ő nyomdája nyomta, de ő volt a kiadója is a hetente kétszer megjelenő „*The Massachusetts Spy*” című újságnak, amely a függetlenné vált Egyesült Államok későbbi elnökének, George Washingtonnak az eszméit és politikáját képviselte és népszerűsítette. A függetlenségi háború alatt, 1775-ben nyomdájával Bostonból átköltözött Worcesterbe, ahol üzeme rendkívüli módon fellendült. Volt olyan idő, amikor egyszerre 16 sajtója működött és 5 könyvkereskedése volt. 1788-ban fiókvállalatot nyitott Bostonban, majd papírmalmot és könyvkötődét is szerzett. Nyomdája nevezetes kiadványai: rézmetszettel illusztrált bibliák, három újság, egy képeslap, iskolakönyvek és különböző irodalmi művek.

Thomas a korabeli amerikai könyvkereskedelemben is fontos szerepet játszott. Ő alapította 1812-ben az *amerikai antikváriusok egyesületét* (American Antiquarian Society), s az egyesület elnöke és mecénása lett. Az egyesületnek ajándékozta ugyanis kb. 3000 kötetes *könyvtárát*, amely a gyarmatosítás idején megjelent amerikai könyveknek, újságoknak és egyes kiadványoknak nagy értékű gyűjteménye volt. Mint *könyvtörténeti író* is az amerikai nyomdászat e korai szakaszával foglalkozott. „The History of Printing in America” (A könyvnyomtatás története Amerikában) című 2 kötetes művének 1. kiadása 1810-ben jelent meg. (A 2. kiadása 1875-ben). A munka még ma is forrásértékű, hiszen a szerző elsődleges forrásokat tartalmazó magánkönyvtára, továbbá saját tapasztalatai, közvetlen ismeretei alapján adott képet kora és a megelőző időszak nyomdászati viszonyairól. Thomas nyomdáját 1802-ben fiának, az ifj. Isaiah Thomasnak adta át. 1831. április 4-én halt meg Worchesterben.

Franklin és Thomas már *jellegzetesen amerikai nyomdászok és kiadók* voltak, több kiadványukkal szolgálták az amerikai függetlenség ügyét. A *függetlenség kivívása után* a könyvkultúra terén is *gyors fejlődés* indult meg. A gyarmatosítás időszakában Boston volt a könyvkultúra központja, szerepét az 1790-es években Philadelphia vette át. New York csak 1800 után került előtérbe, de mellette az 1840-es évekig az amerikai könyvkultúra egészében jelentős szerepe volt a vidéki könyvkiadásnak. Az említett városokon kívül fontos kiadói és nyomdahelyek voltak még: Cincinnati, Chicago, St. Louis, Milwaukee. A nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem csak a 19. század második felében koncentrálódott New Yorkba.

* * *

Láttuk, hogy a 18. század második felének klasszicista irányzatot követő nyomdászai művészeileg kiemelkedőt alkottak, de lényegében drága, alacsony példányszámban megjelenő luxuskiadványokat készítettek. Ebben a szellemben a társadalomnak, a polgárosodó olvasóközönségnek a 18-19. század fordulóján, de még inkább a 19. század későbbi szakaszaiban a kiadványok iránt megnövekedett igényét nem lehetett már kielégíteni. Új megoldásokra, új szemléletre, a nyomdaipar, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem gyökeres átalakítására volt szükség. Ez a folyamat, s ennek eredményeként a nyomdászat nagyipari korszaka és a kapitalista könyvkiadás és könyvkereskedelem időszaka vette kezdetét a 18-19. század fordulóján és teljesedett ki a 19. század során.

Magyarország könyvkultúrája a 18. században

A Rákóczi-szabadságharc kora

A török kiűzése az országból nyomdászat- és könyvtörténetünknek is új szakaszát jelenti. Könyvnyomtató műhelyek nyílhatnak az ország középső területén is, ahol a hódoltság idején a török megszállók tiltották a nyomdászat művelését. E lehetőség csak a lakosság visszatelepülése, a gazdasági élet megindulása után válhatott valósággá az 1711-i szatmári békét követő időszakban. Még a 17. század legvégén jelentek meg hamis impresszummal Budát, mint kiadási helyet megjelölő nyomtatványok, de valójában ekkor nem működött itt könyvnyomda. Egy német birodalmi könyvnyomtató, *Quirinus Heyll* 1689-ben I. Lipóthoz folyamodik nyomdaalapítási engedélyért Budán, ezt meg is kapja, de nyomdáját ismeretlen okból végül nem nyitja meg.

Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtár” című bibliográfiája szerint 1700-1711-ig 14 vagy 15 magyarországi nyomdahelyen 662 kiadvány látott napvilágot. A 18. század első négy esztendejében jelent meg a legtöbb mű, 1711-ből már csak két magyar könyvet ismerünk. A nyomdák közül a nagyszombati Egyetemi Nyomda volt a legtermékenyebb 270 kiadványával, a lőcsei Brewer-nyomda követte 95 nyomtatványával.

Az olyan terjedelmes művek mellett, mint Pápai Páriz Ferenc 910 lapos latin-magyar szótára, *számos aprónyomtatvány* látott napvilágot, köztük a különböző *kuruc proklamációk*. A legtöbb kiadást megért nyomtatványok Balassi Bálint és Rimai János Istenes énekei mellett Rákóczi Imádsága, Regulamentuma, Propositioja és Proclamatioja voltak. Ismeretes, hogy a Regulamentum Universale című kuruc hadiszabályzat 2000 példányban jelent meg. Hogy a Régi Magyar Könyvtár mindössze 9 példányt ismer belőle, jól példázza azt a tényt, hogy a kuruc kori kiadványok közül milyen sok pusztult el a háborús események következtében és egyéb okok (üldözés stb.) miatt. Nyilván jó néhány teljesen megsemmisült, azaz nem maradt fenn belőle egyetlen darab sem. A legnagyobb példányszámban a *Recrudescent-manifesztum* jelent meg a kuruc kori nyomtatványok közül; Debrecenben, Lőcsén és Nagyszombatban is kinyomtatták.

A *debreceni nyomdában* a *Recrudescent* mellett napvilágot látott Rákóczi oltalomlevele, Imádságos könyve: az *Officium Rákóczianum* és a kuruc hadi rendszabás is. A várost 1705-ben megszálló *császári csapatok el is pusztították* a nyomdát, amely emiatt a Rákóczi-szabadságharc idején nem is kezdhetette meg újból működését.

A rövid, kisterjedelmű s mozgékony kuruc röpiratszerű politikai kiadványok mellett 1705-től jelent meg az első magyarországi időszaki sajtótermék is, a *Mercurius Hungaricus*, majd második számától a *Mercurius Veridicus ex Hungaria*, Rákóczi hadiújsága. A félhivatalos bécsi lap, a Wienerisches Diarium tendenciózusan beállított beszámolóinak ellensúlyozására és a külföld tájékoztatására latin nyelven adták ki 1705 és 1711 között, de 6 éves megjelenési időszakából mindössze 6 különböző száma ismeretes napjainkban. A kurucok főhadszállásának mozgását követve a lapot több felvidéki városban nyomtatták: Kassán, Lőcsén, Bártfán; majd ismét Kassán.

A Rákóczi-szabadságharc bukásának és a szatmári békekötésnek esztendeje, *1711 a magyar könyvtörténetnek is korszakhatára*. A háborús időszak után új korszak kezdődik a magyar nyomdászatban. Számos osztrák és német nyomdász jelenik meg Magyarországon, műhe-

lyeket alapítanak olyan helységekben is, ahol korábban nem volt még könyvnyomtatás. Megszűnik az a bizonytalanság, amely a háborús események miatt korábban megvolt, erősen emelkedik a nyomdatermékek száma, s némileg - a felvilágosodás időszakához közeledve fokozódó mértékben - emelkedik egy-egy kiadvány példányszáma is.

A gyarmatosító Habsburg abszolutizmus kiépülésének időszaka (1711-1772)

A 17. század végén a török kiszorult ugyan az ország egész területéről, de a Habsburg abszolutizmus bevezetésének kísérlete széleskörű ellenállást váltott ki, amely végül is a Rákóczi-szabadságharcba torkollott. A felkelés - bár levertek - jelentékeny politikai eredményeket ért el: utána a Habsburg-ház nem folytathatta nyílt abszolutista politikáját, a *szatmári békében* (1711) tulajdonképpen kiegyezett a magyar nemességgel. Az udvar elismerte a nemesi előjogokat annak ellenében, hogy a magyar uralkodó osztály lemondott az állami függetlenség kivívásáról és beletörődött az ország függőségi, félgymati helyzetébe. A 18. század első felében kialakult az udvarhű, főként katolikus magyar arisztokrácia, amelynek főrésze nemzeti nyelvét sem használta. E réteg és a katolikus főpapság tetemesen gyarapította birtokait s egyben megnövelte politikai befolyását is. A század első fele a *katolikus restauráció* időszaka. A Habsburg-ház a Rákóczi katonaságának jó részét alkotó rebellis protestánsokkal szemben a katolikus főurakon és főpapokon kívül a szerzetesrendekre, köztük elsősorban a jezsuitákra támaszkodott.

A közép- és kisnemesség gazdasági és kulturális téren is egyre jobban háttérbe szorult, de védte nemesi kiváltságait a vármegye sáncai és a latin nyelv kultusza mögé húzódva. A polgárság még gyenge, kialakulatlan társadalmi réteg volt s csak kisebb részét alkották a magyar iparosok, kereskedők, kézművesek, túlnyomó többsége német és e nagyobb rész a 18. századi betelepítések, bevándorlások során még tovább gyarapszik. Magyarország lényegében az osztrák ipar nyersanyagellátó területe, gazdasági gyarmata a szatmári békét követő időszakban. A jobbágyság elnyomott helyzetben van, iskolát nem végez, ránehezedik a felsőbb osztályok és az állam eltartása, súlyos adók, a katonáskodás terhei sújtják.

E politikai és társadalmi viszonyok rányomták bélyegüket a *korszak kulturális arculatára* is. A katolikus közép- és felsőiskolák túlnyomórészt szerzetesrendek kezén voltak, a tanítás latin nyelven folyt, az iskola gyakorlati ismereteket alig nyújtott. Növendékeivel a könyveket, az olvasást, a tudományokat nem tudta megkedveltetni, azok többsége hazatérve birtokára, ami keveset tanult is, elfelejtette s a nemesség parlagi életét élte. E téren csak a Ratio Educationis kibocsátása (1777) jelent némi javulást a század utolsó harmadában, de a népiskoláról az sem intézkedik. Ezek a vallásoktatást tekintették fő feladatuknak az írás, olvasás és számolás elemeinek elsajátítására is csak másodsorban fordítottak gondot. Valamivel jobb volt a helyzet a protestáns iskolákban, amelyek általában magyar nyelven oktattak, a reáliák tanításával is többen törődtek. A magyar nyelv a tudomány és irodalom művelése terén is háttérbe szorult a latin mellett egészen a század végén megerősödő felvilágosodásig.

A háborúk utáni békés időszak mégis hozott valamelyes fellendülést. A magyar arisztokrácia és köznemesség tudományok iránt érdeklődő, nemzeti érzésű tagjai (Rádayak, Telekiek stb.) nyugat-európai útjaikon, tanulmányútjaikon megismerkedtek a fejlett polgárosodó államok életével, tudományával, könyvkiadásával - sőt a felvilágosodás nézeteivel is - és ösztönzést nyertek a hazai viszonyok javítására, a nemzeti tudomány és kultúra művelésére és támogatására. Az országon belül - a török pusztítás után - most indulhattak meg a nagyobb arányú építkezések. Egymás után keletkeztek a katolikus egyház térhódítását és a nemesi-rendi öntudatot szimbolizáló pompás barokk épületek: templomok és kastélyok, városi paloták és

vidéki kúriák, amelyeknek szinte elmaradhatatlan részük volt a gazdagon díszített barokk könyvtárterem.

A fontos tudományos munkák fő része még külföldről kerül be az országba (a barokk magán-könyvtárakba is), mert egyrészt a magyar tudományos élet meglehetősen elmaradott, a szak-tudományok fejlődése csak éppen megindul a 18. században, másrészt a magyar könyvkiadás és nyomdászat is eléggé fejletlen, legalábbis a század első felében. Ugyanakkor a 18. század mégis *új fejezet kezdetét* jelenti a *magyar könyvkultúra történetében*. A török uralom után, amely a magyar nyomdászatot erősen visszavetette, most indulhat meg az a folyamat, amely a reformkori polgári jellegű könyvkultúra kialakulásához vezet. A 18. század első háromnegyed részében, a felvilágosodás időszaka előtt, a fejlődés azonban még meglehetősen lassú, inkább csak a *nyomdák számának szerény emelkedése* jelzi. A fontosabb nyomdák azonban nagyrészt a püspökségek, a szerzetesrendek és a bevándorolt német nyomdászok tulajdonában vannak, s ez a tény nem kedvez a világi irodalom kiadásának és a magyar, nemzeti szellemű nyomtatványok kibocsátásának. A német nyomdászok nagy része a hazai német polgárság igényeit elégíti ki kiadványaival, s a későbbi időszakban, a magyar olvasóközönség gyarapodásával - amikor ez üzletileg is kifizetődő lesz - válik csak a magyar könyvek kiadójává. Korlátozza továbbá a könyvnyomtatás fejlődését a lakosság többségének szegénysége és kulturális elmaradottsága, valamint a bécsi udvarnak és a politikai reakciónak a szellemi termékek létrehozását gátló tevékenyege. Elsősorban a különböző *szabadalmak* (privilegiumok) és a szigorú *cenzúraintézkedések*. Szabadalomhoz, azaz engedélyhez kötötték pl. a nyomdák felállítását, s szabadalmat adtak egy-egy nyomdának vagy nyomdásznak valamely kelendő kiadványfajta (pl. naptár, iskolakönyv, törvények, ima- és énekeskönyvek stb.) nyomtatására, meghatározott helyen és időtartamra, s ugyanakkor a többi nyomdát e kiadványok nyomtatásától eltiltották. (Innen a szabadalmak elnevezése: *privilegia exclusiva* - kizárólagos szabadalmak). Ezért szokták a 18. századot a magyar könyv történetében a *privilegiumok korának* nevezni.

Nyomda felállításához tehát udvari engedélyre volt szükség. III. Károly egy 1715-ben kelt rendeletében írja elő a nyomdai privilegium megszerzését s egyben eskü letételére kötelezi a nyomdászt, hogy a birodalmi rendeleteket büntetés terhe alatt megtartja és azokkal szembenálló műveket nem bocsát sajtó alá. Ugyanez a rendelkezés írja elő cenzorok kinevezését is minden nyomda mellé, hogy a leendő nyomtatványok kéziratát ellenőrizték. E rendelkezésen majd csak Mária Terézia és fia, II. József enyhít a 18. század vége felé. A szigorú megkötés ellenére a magyarországi nyomdák jó része privilegium nélkül kezdte el működését s csak mikor felleptek ellenük, szerezték meg a nyomdai engedélyt, vagy esetleg betiltás, büntetés lett a tulajdonosok osztályrésze.

A század első felében magyar könyvet kevesen olvastak, a tudományok nyelve a latin volt s tudományos munkákat elsősorban az ország tudományos központjainak nyomdáiban nyomtattak, pl. a nagyszombati jezsuita egyetem és a kassai jezsuita akadémia nyomdájában, vagy a protestáns debreceni városi nyomdában. Az 1577-ben alapított *nagyszombati egyetemi nyomda* volt a 18. század legnagyobb és legjobban felszerelt magyarországi könyvnyomtató műhelye; több kiadvány jelent meg itt, mint az összes többi nyomdában együtt. Az egész 18. század során kb. 1000 mű, az 1745-től 1773-ig terjedő időben pedig - pontos kimutatás szerint - 532; ebből 382 latin, 62 magyar, 46 szlovák, 36 német, 5 francia, és 1 horvát nyelvű munka. (E számadatok Szabó Károly és Petrik Géza bibliográfiáján alapultak. Az újabb gyűjtés szerint - ahogy erről Markos Béla a Magyar Könyvszemle 1971. 3. sz.-ban számot ad - az egyetemi nyomda 1712 és 1800 között 3286 nyomtatványt készített). A latin kiadványok tehát a könyvtermés túlnyomó többségét, kb. 70%-át képezték, s a nyomda jelentékeny szerepet játszott a magyarországi nemzetiségek könyvellátása terén is. A nyomda szellemi irányítója a

jezsuita rend valamely kiemelkedő tagja volt, mint nyomdai prefektus (pl. 1748 és 1750 közt Faludi Ferenc), a technikai irányítást pedig szakképzett művezető (faktor) látta el. A nyomda kiadványai főleg teológiai és vallási művek, misekönyvek, imakönyvek, katekizmusok, naptárak, de fontos jogi, filozófiai és történeti munkák és egyéb tudományos kiadványok (pl. Corpus Juris, törvények, Kaprinai István, Pray György történeti művei stb.) vagy irodalmi alkotások (pl. Faludi és más írók írásai) is vannak köztük. A könyvek nyomdai kiállítása felülmúlja a korabeli magyar nyomdatermékek jórészét. Az Egyetemi Nyomda a jezsuita rend 1773-i feloszlátásakor az állam tulajdonába és a királyi kamara kezelésébe került. Az ekkor készült leltár szerint 6 nyomtató sajtója, s majdnem 700 mázsa betűkészlete volt, 10 szedő, 10 nyomtatómunkás és 1 inas dolgozott a nyomdában, s raktárában 149 fajta kötött könyv és 624 fajta krudában lévő (kinyomtatott és ívek szerint összehajtogatott, de még be nem kötött) kiadvány volt.

A *kassai jezsuita akadémia* 1670-es években alapított *nyomdája*, amely a Mercurius Hungaricus, az első magyar hírlapot nyomta egyidőben, szintén 1773-ig volt a jezsuiták kezén, ekkor Landerer János Mihály tulajdonába került.

A *debreceni városi nyomda* (Huszár Gál alapította 1561-ben), amely Magyarországon 1711-ig a legtöbb magyar nyelvű könyvet adta ki (282 munkát 110 latin mű mellett), elsősorban a református egyház, a debreceni kollégium és egyéb protestáns iskolák könyvszükségletét elégítette ki a 18. században. Láttuk, hogy a nyomdát a Rákóczi-szabadságharcot szolgáló tevékenysége miatt a labanc seregek 1705-ben feldúlták, 1719-ben tűzvész pusztította el, a század további részében pedig a bécsi udvar és a jezsuiták cenzúrája nehezedett rá, elsősorban a Rákóczi-szabadságharc alatti, rebellis tevékenysége miatt. Megtiltották számára még a debreceni kalendárium nyomtatását is. Emiatt szinte az egész 18. században néhány sajtó működött csak itt, s kiadványai közt kevés a nagyobb szabású munka. Alkalmi iratok, vallásos művek és tankönyvek - amelyek között a kollégium kiemelkedő tanárainak híres munkái is megtalálhatók, mint Maróthy György, Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás stb. - alkotják a nyomda termékeinek többségét.

Több más olyan nyomda folytatta tovább működését 1711 után is, amelyek még az előző században keletkeztek (pl. *Kolozsvárott a református főtanoda nyomdája*, amely Misztótfalusi Kis Miklós halála után az ő tipográfiájával is gyarapodott, vagy *Töltési István* 1686-ban felállított műhelye *Komáromban*, amely még 1705-ben kapott szabadalmat a híres Komáromi Kalendárium kibocsátására stb.), de a század folyamán számos kisebb-nagyobb új nyomda is keletkezett, amelynek tulajdonosai főként - a már említett - Ausztriából és Németország területéről áttelepült nyomdászok voltak. Nem egy olyan városban alakul nyomda 1711 és 1772 közt, amelyekben addig még nem volt, tehát új helységek kapcsolódnak be a könyvnyomtatásba s a nyomdászat fokozatosan az *országnak szinte az egész területére kiterjed*. (E folyamat hatékonyan folytatódik 1772 után Mária Terézia, illetve II. József liberálisabb rendelkezései következtében). E nyomdák többsége rövid életű kisüzem, gyakran váltogatják tulajdonosaikat, kiadványaik jórészének nincs művelődéstörténeti jelentősége, de akad köztük néhány olyan műhely is, amely fontos kiadványokkal járul hozzá a magyar irodalom és tudomány fejlődéséhez s a könyvkultúra nemzeti és polgári jellegének kialakulásához.

Pozsonyban 40 évi szünetelés után 1715-ben nyitott ismét nyomdát *Royer János Pál* Salzburgból bevándorolt protestáns nyomdász, de csak 1720-ban kezdhetette meg munkásságát, mert az esztergomi katolikus egyházmegyei konzisztórium tiltakozása miatt csak ekkor kapta meg az engedélyt. Nála készült a Bél Mátyás szerkesztésében megjelenő Nova Posoniensia című latin nyelvű újság (1721-1722). A nyomdát örököseitől a magyar nyomdászat történeté-

ben jelentékeny szerepet játszó Landerer-család egyik tagja, Landerer János Mihály vásárolta meg 1750-ben.

A *Landerer-család* nyomdáját 1724-ben alapította a bajor származású *Landerer János Sebestyén Budán*, ahol Hess András első magyarországi nyomdája óta 251 évig nem nyílt könyvnyomtató műhely. Az alapító korai halála után özvegye, Veronika 1728-ban a nyomda faktorához, *Nottenstein János György*hez ment feleségül, majd második férje halála után, 1738-tól 1752-ig ő maga (*Nottenstein Veronika* néven) vezette a műhelyt. 1752-ben első házasságából való fia, *Landerer Lipót Ferenc* lett a nyomda tulajdonosa, majd halála után, 1770-től 1802-ig özvegye, *Landerer Katalin* és fia *Landerer Mihály*. Landerer Lipót Ferenc alatt főleg német katekizmusok és abc-s könyvek, valamint ponyvatermékek kerültek ki a budai Landerer-nyomdából, amely majd a Martinovics-mozgalomban játszik fontos szerepet.

Az alapító Landerer János Sebestyén másik fia, *Landerer János Mihály* 1750-ben a *pozsonyi* Royer-nyomdát, a jezsuita rend feloszlatása után, 1774-ben pedig a rend *kassai* nyomdáját vásárolta meg. 1773-ban *Pesten* is nyitott nyomdát, amelyet Royer Ferenc Antal vezetett. Három nyomdája számos nevezetes kiadványt tett közzé, a pozsonyi nyomtatta pl. 1764-től a *Pressburger Zeitung* című újságot. Nagy jövedelemre tett szert, megvásárolta Fűskút Temesmegyei falut, amelyről 1783-ban, amikor nyomdászati érdemeiért a király nemességre emelte, nemesi előnevét is kapta. Az ő leszármazottja az a Landerer Lajos, akinek majd a reformkorban és 1848-1849-ben lesz kiemelkedő szerepe.

Pesten a Landerer-nyomda felállítása előtt is működött könyvnyomtató műhely: 1756-ban *Eitzenberger Ferenc* rendezte be a város első tipográfiáját. Nevezetesebb nyomdaalapítások még a 18. században, 1772 előtt: Streibig Antal József műhelye 1725-ben *Sopronban*, majd 1728-ban *Győrött*; a *nagyvárad*i katolikus szemináriumi nyomda 1741-ben; a *kalocsai* érseki nyomda 1749-ben; Siess János József nyomdája *Sopronban* 1749-ben, akinek utóda, Siess Antal 1776-ban *Szombathelyen* alapított könyvnyomtató műhelyt; a gróf Károlyi Ferenc által felállított *nagykárolyi* nyomda 1754-ben; az *egri* püspöki nyomda 1756-ban; Royer Ferenc Antal *esztergomi* nyomdája 1761-ben; Skarnitzl József Antal nyomdája *Szokolcán* 1762-ben; Patzkó Ferenc tipográfiája 1770-ben *Pozsonyban*; Ambró Ferenc Ignác *váci* nyomdája 1770-ben; Engel József *pécsi* műhelye 1772-ben és még számos könyvnyomtató műhely. Erdély területén a korszak végén, 1772-ben a következő helyeken működtek nyomdák; *Kolozsvárott* és *Brassóban* 2-2, *Balázsfalván*, *Besztercén*, *Csiksomlyón*, *Medgyesen* és *Nagyszebenben* 1-1 nyomda.

A nyomdák tevékenységét a kizárólagos szabadalmak mellett erősen gátolta a könyvvizsgálat, a katolikus és Habsburg *cenzúra* is, amely a 18. században szintén virágkorát élte Magyarországon. III. Károly 1726-i rendelkezése értelmében minden kiadvány kéziratát kinyomtatás előtt be kellett küldeni, vallási tartalmú műveket az egyházi, egyebeket a polgári hatóság elé vizsgálat végett, s kinyomni csak olyan kéziratot volt szabad, amelyen a cenzor engedélye, „imprimatur”-ja szerepelt. 1747-ben a könyvcenzúrát két jezsuitára bízták, majd 1767-ben olyan rendelkezést hoztak, amely a magyarországi nyomdatermékek felülvizsgálatánál is a bécsi cenzúraszabályok alkalmazását írta elő. Így az 1770-es évekre a magyar cenzúra teljesen az osztrák hatóságok ellenőrzése alá került, s a bécsi érdekek és gyarmatosító törekvések hatékony eszközévé vált. Az előzetes cenzúra mellett az utólagos könyvvizsgálat is megvolt. A kinyomtatott művekből három példányt kellett beszolgáltatni a Helytartótanácsához ellenőrzés végett.

A szigorú cenzúrarendelkezések, a privilégiumok s az olvasóközönség hiánya az egész 18. századon át nehezítette a *könyvkiadást*. A nyomdák jó része mint kiadó is működött, de főként nagyobb számú vásárlóközönségre számítható műveket tett közzé (iskolakönyvek, naptárak,

vallásos és imakönyvek, ponyvatermékek) s ezeket gyakran maga árusította. Az írók könyveiket sokszor mecénások segítségével vagy a maguk költségén adták ki, s honoráriumként kisszámú tiszteletpéldányt kaptak a kinyomtatott műből. A saját kiadású könyvek árusítását többnyire barátaikra bízta, akik ismerőseik körében igyekeztek azokat eladni. Könyvkiadóként működtek a könyvkereskedők s egyszer-másszor a könyvkötők is. Mind a nyomdák, mind a könyvkereskedők, de különösen a saját költségükön megjelenő szerzők nagyon gyakran előfizetés-gyűjtés révén előre igyekeztek biztosítani a kiadandó mű költségeit.

A *könyvkereskedelem* csak a század utolsó harmadában, amikor a könyvtermés bőségebb lett és az olvasók száma is gyarapodott, vált külön a nyomtatástól és kezdett önálló foglalkozási ággá válni. Addig a nyomdászok főrésze egyben könyvkereskedő is volt, s kiadványai egy részét bizományba adta könyvkötőknek, akik szintén foglalkoztak könyvek eladásával s áruikat - a nyomdászokhoz hasonlóan - általában vásárokon, ponyván kínálták. Voltak vándorkönyvárusok, akik portékáikat faluról falura hordva árulták. Az első hazai hivatásos könyvkereskedő (aki nem volt már sem nyomdász, sem könyvkötő) Pesten *Maus János Gellért* (1715-1780) volt. Ő Kölnből vándorolt Magyarországra, s 1748-ban nyitotta meg pesti könyvkereskedését. Mint könyvkiadó latin munkákat tett közzé. 1768-ban *Weingand János Mihály*, 1769-ben pedig *Köpf György* nyitott könyvkereskedést Pesten s mint kiadók „Weingand és Köpf” néven működtek egy ideig. Köpfnek Budán és Kassán is volt üzlete. Weingand kereskedésében sok külföldi könyv volt kapható, számos korabeli író, tudós rajta keresztül jutott külföldi munkákhoz; ő volt pl. egyidőben Kazinczy Ferenc könyvkereskedője is. Buda és Pest mellett Pozsonyban, Temesvárott, Nagyszombaton, Kassán, Brassóban, Sopronban, Marosvásárhelyen, Zágrábban, tehát a polgárosultabb városokban nyíltak könyvkereskedések.

A könyvkereskedelem nagyobb arányú fejlődése szükségessé tette a könyvkereskedők jogi helyzetének, képzettségének, működési körének stb. a megállapítását és szabályozását. A magyarországi könyvkereskedelem ügyét az 1772. augusztusi helytartótanácsi rendelet (*Ordo pro Bibliopolis in Hungaria stabiliter manentibus*) szabályozta először átfogóan. Figyelemre méltó, hogy a rendelkezés milyen komoly nyelvtudást és képzettséget kívánt meg a korabeli könyvkereskedőktől: 6-7 éves tanulóidőt, s ezalatt könyvkereskedelmi szakismeretek, a német, a latin és még egy idegen nyelv megtanulását, majd 4 éves segédidőt, s a különböző tudományok szerzőinek és műveiknek megismerését, amelyről egyetemi bizottság előtt kellett számot adniok. Ahogy a könyvkereskedelem önálló iparággá vált, a cenzúra figyelme a könyvesboltokra is kiterjedt, s hogy a felvilágosodás eszméinek magyarországi terjedését meggátolják, a vámhatóságok csak szigorú vizsgálatok után adták tovább a külföldről érkező könyveket.

A nyomdászok és könyvkereskedők árukészletükről a 18. század második felében már *könyvjegyzékeket* is hoztak forgalomba, s ugyanakkor a század folyamán időszerűvé vált nemzeti irodalmunk, könyvtermésünk számbavétele is, elkészültek az első bibliográfiák (Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae Literatae*, 1711; Spangár András: *Magyar Bibliothéka kéziratban maradt és elveszett*; Schmeizel Márton: *Bibliotheca Hungarica ... sive de scriptoribus rerum Hungaricarum commentatio litterario-critica* - kéziratban maradt és elveszett; Bod Péter: *Magyar Athénás*, 1766; Horányi Elek *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis natorum*, 1775-1777). E jegyzékek egyrészt tudományos célokat (a magyar irodalom és tudomány számbavételét), másrészt a könyvkereskedelem, az olvasók és könyvgyűjtők érdekeit szolgálták. Az első bibliográfiák tulajdonképpen biobibliográfiák: írói életrajzgyűjtemények, amelyek az életpálya ismertetése kapcsán sorolják fel a műveket. E nemből tehát a magyar irodalomtörténet-írás előzményei is, írói lexikonok. Az önálló tudo-

mányos élet - egyelőre még latinul - a 18. század folyamán más szaktudományok terén is megindul (pl. Bél Mátyás, Pray György, Katona István és mások művei).

Magyar nyelvű *időszaki sajtó* a 18. század végi felvilágosodás időszakáig nem alakult ki; II. Rákóczi Ferenc latin nyelvű hadiújságja, a Mercurius Hungaricus után csak német és latin nyelvű újságok jelentek meg 1780-ig. Ekkor indult meg az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó, amelynek megjelenése azonban már a magyar művelődés- és könyvtörténet új időszakára esik.

Ebben az új időszakban, a felvilágosodás, majd a reformkor idején - a feudális kötöttségek és a bécsi udvar szigorú ellenőrzése, tiltó rendelkezései ellenére is - megindul és lassú ütemben, de fokozatosan erősödik a hazai könyvkultúra polgári jellege. A fejlődés azonban még a 19. század első felében is kézműipari körülmények közt megy végbe. A fejlett polgári országokban a 18-19. század fordulójától intenzíven megindul a nyomdaipari találmányok alkalmazása és a kézműipari könyvnyomtatást a nagyipari, nagyüzemi könyvtermelés és a nagypéldányszámú könyvkiadás, s az ezeknek megfelelő kapitalista könyvkereskedelem váltja fel. Magyarországon - kevés korábbi előzmény után - a fejlődésnek erre a szakaszára csak a 19. század második felében, különösen az 1867-i kiegyezést követően kerül sor.

Bibliográfia

Könyvkultúra általában és külföldi könyvkultúra

- Allen, Agnes: The Story of the Book. New York, (1952). 230 p. 1. t.
- Dahl, Svend: Geschichte des Buches. Leipzig, 1928. XVI, 256 p.
- Encyclopaedia of Librarianship. Ed. by Thomas Landau. 3d edition. London, (1967). X., 484 p.
- Fitz József: A könyv története. Bp. 1930. 80 p.
- Fitz József: Gutenberg. Bp. 1940. 99 p.
- Funke, Fritz: Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens. 2. verb. und erw. Auflage. (Leipzig, 1963.) 324 p. 25 t.
- Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Begr. von Fritz Milkau, 2. verm. und verb. Auflage, hrsg. von Georg Leyh. Bd. 1.: Schrift und Buch. Wiesbaden, 1952.
- Lexikon des Buchwesens. Hrsg. von Joachim Kirchner. Bd. 1-4. Stuttgart, 1952-1956.
- Novák László: A nyomdászat története. I-IV. könyv. Bp. 1927-1928.
- Nyomdászati Lexikon. Szerk. Bíró Miklós, Kertész Árpád, Novák László, Bp. 1936. 545 p.
- Pusztai Ferenc: Nyomdászati enciklopédia. Bp. (1902). 595 p.
- Steinberg, S. H.: Die schwarze Kunst. 500 Jahre Buchwesen. 2. Auflage. München, 1961. 471 p.
- Steinhofer Károly: A könyv története. I-II. rész. Bp. 1915-1916.
- Tevan Andor: A könyv évezredes útja. 2. jav. röv. kiad. Bp. 1973. 296 p. 9 t.

Magyar könyvkultúra

- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp. 1963. 760 p. 20 t.
- Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Bp. 1878. 248 p.
- Benda Kálmán - Irinyi Károly: A négyszázéves debreceni nyomda. (1561-1961.) Bp. 1961. 432 p. 24 t.
- Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530-1900. Bp. 1963. 486 p. 3 t.
- Borsa Gedeon: A budai Hess-nyomda új megvilágításban. = Magyar Könyvszemle, 1973. 138-149. p.
- Csapodi Csaba: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. = Magyar Könyvszemle, 1946. 98-104. p.
- Csapodi Csaba: Könyvtermelésünk a XVIII. században. = Magyar Könyvszemle, 1942. 392-398. p.

Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bev. tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest. 1974. 546 p.

Esze Tamás: A Mercurius-kérdés revíziója. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 57-75. p.

Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 201 p.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959. 258 p.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 293 p.

Fitz József: Hess András, a budai ősnymdász. Bp. 1932. 195 p.

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedelem önállósítása korában. = Magyar Könyvszemle, 1944. 148-166, p.

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. = Magyar Könyvszemle, 1944. 1-18. p.

Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században különös tekintettel Budára és Pestre. Bp. 1917. 61 p.

Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők, Bp. 1930. 115 p.

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. 1-3. rész. Bp. 1961. (Kézirat gyanánt).

Gulyás Pál: A könyvkiadás Magyarországon a XVI-XVIII. században, 1527-1773. = Magyar Könyvszemle, 1944. 100-133. p.

Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 272 p. 34 t.

Haiman György: Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus. (Bp.) 1972. 317 p. 6 mell.

Haiman György: Tótfalusi Kis Miklós nyomában. = H. Gy.: A könyv műhelyében. Bp. (1979.) 7-75 p.

Iványi Béla - Gárdonyi Albert - Czakó Elemér: A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577-1927. Bp. 1927. 202 p.

Jakó Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája = Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, 1979. 51-69. p.

Käfer István: Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve. (1577-1977). Bp. 1977. 248 p.

Markos Béla: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai = Magyar Könyvszemle, 1971. 1-11. p.

Maros Andor: A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története az ókortól a XIX. századig. Bp. (1947.) 118 p.

Novák László: Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlata. = Nyomdászatunk 500 esztendeje. Bp. 1941. 7 -148. p.

Ötszáz esztendő. Tizenegy írás a félévezredes magyar nyomdászatról. (Bp.) 1974. 124 p.

Régi könyvek és kéziratok. Összeáll. Pintér Márta. Bp. 1974. 65-104. p.

Scherman Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. 57 p.

Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. (1673-1705) = Magyar Könyvszemle, 1968. 1-12. p.

Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon. (1706-1725) = Magyar Könyvszemle, 1969. 321-328. p.

Sashegyi Oszkár: A helytartótanács bekapcsolódása a cenzúraügyek intézésébe (1726-1730) = Magyar Könyvszemle, 1974. 40-54. p.

Soltész Zoltánné: A második magyarországi ősnymda nyomai. = Magyar Könyvszemle, 1958. 144-157. p.

Soltész Zoltánné: Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András? = Magyar Könyvszemle, 1974. 1-13. p.

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp., 1978. 205 p.

Trócsányi Zoltán: A tizennyolcadik század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. = Magyar Könyvszemle, 1941. 22-37. p.

-&-